

ŞEYHÎ VE ÇAĞDAŞLARININ ESERLERİ ÜZERİNDE GRAMER ARAŞTIRMALARI

II

ŞEKİL BİLGİSİ

FARUK K. TİMURTAŞ

XV. yüzyılın ilk yarısında yetişmiş olan şairlerin eserleri üzerinde yaptığımız araştırma ve incelemenin ilk bölümünde, ses bilgisi özelliklerini göstermiştik (bk. *TDAY-Belleten* 1960, s. 95-144) Araştırmamızın ikinci bölümünde şekil bilgisi özelliklerini ele alıyoruz.

ŞEKİL BİLGİSİ (MORFOLOJİ)

I. İSİM (115-173)

A. ÇOKLUK (115); B. İYELİK EKLERİ (116-121); C. İZAFET TERKİBİ (122-124): 1. Tayinli izafet (122), 2. Tayinsiz izafet (123), 3. Eksiz tayinli izafet (124); D. İSİM ÇEKİMİ (125-149): 1. Genitiv eki (125) 2. Dativ eki (126), Dativ ekinin tarihî gelişmesi (127-129), 3. Akkuzativ eki (130-136) a. -ı, -i (131) b. -n (123) c. -n-ı, -n-i (133) d. Eksiz sarıh akkuzativ (134-136), 4. Lokativ eki (137), 5. Ablativ eki (138), 6. Ekvativ eki (141), 7. Cihet ekleri (144-146), 8. Instrumental ekleri (147-149); E. SAYI İSİMLERİ (150-152): 1. Asıl sayı isimleri (150), 2. Yabancı menşeli sayı isimleri (151), 3. Sıra sayı isimleri (152); F. İSİMDEN İSİM YAPMA EKLERİ (153-159): 1. -cı, -ci (154), 2. -daş, -deş (155), 3. -lık, -lik (156), 4. -lu, -lü (158), 5. -suz, -süz (159); G. FİLDEN İSİM YAPMA EKLERİ (160-173): 1. -k, -(u)k, -(ü)k (161-162), -ak, -ek (162), 3. -gun, -gün (163), 4. -gu, -gü (164), 5. -n (165), 6. -u, -ü (166-167), 7. -ıcı, -ici (168), 8. -m (169), 9. -ş (170), 10. -ma, -me (171), 11. -mak, -mek (172-173).

II. ZAMİR (174-205)

A. ŞAHIS ZAMİRLERİ (174-177): 1. Birinci şahıs (175), 2. İkinci şahıs (176), 3. Üçüncü şahıs (177); B. İŞARET ZAMİRLERİ (178-183): 1. bu (178), 2. şu (179), 3. ol (180), 4. şol (181), 5. o (182) 6. kaideye aykırı bir şekil (183); C. DÖNÜŞLÜLÜK ZAMİRLERİ (184-187): 1. öz (185), 2. kendü (186), 3. kendüz (187); D. BELİRSİZ ZAMİRLER (188-202): 1. kim, kimi (188), 2. kimse (189), 3. kimesne, kimsene (190), 4. her ki, her kim (191), 5. her biri, her birisi, biri (192), 6. bir kaç (193), 7. ne, ne kim, her ne (194), 8. kamu, kamusu (195), 9. kankısı, kangısı (196), 10. ayruk (197), 11. hiç kes (198), 12. cümle, cümlesi (199), 13. niceler (200), 14. özgelər (201), 15. fülân (202); E. SORU ZAMİRLERİ kim, ne (203); F. BAĞLAMA ZAMİRLERİ: ki, kim (204); G. VASFIYET ZAMİRİ: -ki (205).

III. SIFAT (206-213)

A. TAVSİF SIFATLARI (206); B. SIFATLARDA KARŞILAŞTIRMA, BERKİTME VE KÜÇÜLTME (207-210): 1. Karşılaştırma (207), 2. Berkitme (208-209), 3. Küçültme (210); C. BELİRTME SIFATLARI (211-213): 1. İşaret sıfatları (211), 2. Belirsizlik sıfatları (212), 3. Soru sıfatları (213).

IV. ZARF (214-224)

A. ZAMAN ZARFLARI (214-217): 1. İsim ve sıfatlardan (215), 2. İsme son çekim edatları getirilerek (216), 3. Doğrudan doğruya edat ve zarf olanlar (217); B. YER ZARFLARI (218); C. MİKDAR ZARFLARI (219-223): 1. Doğrudan doğruya zarf olanlar (220), 2. Sıfatlardan yapılanlar (221), 3. Kelime tekrarı ile yapılanlar (222); D. SURET ZARFLARI (224).

V. EDAT (225-250)

A. BAĞLAMA EDATLARI (226-233): 1. Şart bildirenler (226), 2. İstidrâk ve hasır bildirenler (227), 3. Sebep bildirenler (228), 4. İstisna bildirenler (229), 5. Cümle bağlayıcıları (230), 6. Atıf edatları (231), 7. Atıf vavı (232), 8. Teşbih edatları (233); B. SON ÇEKİM EDATLARI (234-244): a. *Nominativ isteyen edatlar* (234-239) 1. Teşbih bildirenler (235) Farsça teşbih edatları (236), 2. Sebep bildirenler (237), 3. Beraberlik bildirenler (238), 4. Yer ve tarz bildirenler (239), b. *Dativ isteyen edatlar* (240), c. *Ablativ isteyen edatlar* (241-243) 1. Zaman bildirenler (241), 2. Tahdid bildirenler (242), 3. Sebep bildirenler (243), d. *İsme muzaf olan edatlar* (244); C. SORU EDATLARI (245); D. İŞARET EDATLARI (246); E. BERKİTME EDATLARI (247); F. ÇAĞIRMA EDATLARI (248-249); G. TEESÜRÎ NİDA EDATLARI (250).

VI. FİİL (251-384)

A. OLUMSUZLUK EKİ (251); B. BİLDİRME EKLERİ VE CEVHERİ FİİL (252-266): 1. Geniş zaman ekleri (253-257), 2. Görülen geçmiş zaman (258-260), 3. Anlatılan geçmiş zaman (261), 4. Dilek-şart (262-264), 5. -duk partisipi (265), 6. -iken gerundiumu (266); C. İSİMDEN FİİL YAPMA EKLERİ (267-282): 1. -a-, -e- (267), 2. -ar-, -er- (268), 3. -da-, -de- (269), 4. -(ı) k-, -(i) k- (270), 5. -İ- (271), 6. -la-, -le- (272), 7. -r- (273), 8. -s-, -se-, -mse- (274); D. İSİMDEN YARDIMCI FİİLLERLE FİİL YAPMA (275-282)- 1. it- ile yapılanlar (276), 2. ol- ile (277), 3. eyle- ile (278), 4. kıl- ile (279), 5. bul- ile (280), 6. tut- (dut-) ile (281), 7. ur- ile (282); E. FİİLDEN FİİL YAPMA EKLERİ (283-298): 1. Faktitif ekleri (284-291), a. -ar-, -er (285), b. -ur-, -ür- (286), c. -gür- (287), d. -t- (288), e. -dur-, -dür- (289), f. -der-, -ter- (290), g. -z- (291); 2. Passif ekleri (292-295): a. -l- (293), b. -n- (294), c. -mıl- (295); 3. Dönüşlülük ekleri (296 - 297): a. -n- (296), b. -l- (297); 4. İşdeşlik eki (298); F. FİİL ÇEKİMİ (299-340): I. *Basit sigalar* (299-329): a. *Bildirme sigaları* (299-314): 1. Görülen geçmiş zaman (300-301), 2. Anlatılan geçmiş zaman (302-304), a. -mış, -miş eki (303), b. -up, -üp eki ile (304). 3. Geniş zaman (305-311) a. -ur, -ür (308) b. -ar, -er (309) c. -r (310) d. -maz, -mez (311), 4. Gelecek zaman (312- 313), 5. Şimdiki zaman (314); b. *Dilek sigaları* (315-329): 1. İltizami (315-322) a. İltizaminin ifade ettiği mânalar (316- 320) b. İltizaminin çekimi (321-233), 2. Emir (323-326), 3. Dilek-şart (327-328), 4. Gereklilik (329); II. *Birleşik sigalar* (330-340): a. *Hikâye tarzı* (332-337): 1. Görülen geçmiş zaman hikâyesi (332) 2. Anlatılan geçmiş zaman

hikâyesi, (333), 3. Geniş zaman hikâyesi (334-335), 4. İltizami hikâyesi (336), 5. Dilek-şart hikâyesi (337); b. *Rivayet tarzı* (338): 1. Geniş zaman rivayeti (338); c. *Şart tarzı* (339-340): 1. Görülen geçmiş zaman şartı (339), 2. Geniş zaman şartı (340); G. FİİLLERDE SORU ŞEKLİ (341-345): 1. Görülen geçmiş zaman ile (342), 2. Geniş zaman ile (343), 3. İltizami ile (344), 4. Bildirme ekleri ile (345); H. PARTİSİPLER (346-353): 1. geniş zaman *partisipleri* (347-348) a. -an, -en (347) b. -ar, -er (348) c. -maz, -mez (349), 2. *Geçmiş zaman partisipleri* (350-351) a. -duk, -dük (350) b. -mış, -miş (351), 3. *Gelecek zaman partisipleri* (352-353) a. -acak, -ecek (352) b. -ası, -esi (353); I. GERUNDİUMLAR (354-370): 1. *Hâl gerundiumları* (355-358) a. -a, -e (355) b. -urak, -ürek; -arak, -erek (356) c. -u, -ü (357) d. -ken, -iken (358), 2. *Zaman gerundiumları* (359-368) a. -ınca, -ince (359) b. -madın, -medin (361) c. -mazdın ön, -mezdin ön (362) d. -alı, -elî (363) e. -ıcak, -icek; -ıcagaz, -icegez (364) f. -dukça, -dükçe (365) g. -dugınca, -dügince (366) h. -dukda, -dükde (367) i. -dugında, -dügünde (368), 3. *Atf gerundiumları* (369-370) a. -up, -üp (369) b. -uban, -üben (370); J. BİRLEŞİK FİİLLER (371-384): 1. *Tasvir fiilleri* (374-378) a. Devamlılık fiilleri (375) vb. Çabukluk fiilleri (376) c. Yaklaşma fiilleri (377) d. İktidarî fiil (378), 2. *İsim grubu şeklinde birleşik fiiller* (379-384) a. Nominativ hâlinde (379) b. İyelik eki alan isimler hâlinde (380) c. Akkuzativ hâlinde (381) d. Dativ hâlinde (382) e. Lokativ hâlinde (383) f. Ablativ hâlinde (384).

I. İSİM

A. ÇOKLUK

115. Çokluk eki *-lar, -ler*'dir. Metinlerimizde, daha önceki yüzyıllar Anadolu Türkçesi'nden ve bugünkü yazı dilinden farklı bir durum yoktur. Birkaç örnek aşağıdadır:

göñüller ŞD 140-6, cennetler ŞD 81-5, gün yüzlüler ŞD 90-7, çağlar HR 63, başlarına HR 59, öküzler HR 50, sığırlar HR 54, beşâretler HŞ 807, ılduzlar HŞ 1205, sözler HŞ 1371, mededler HŞ 1611, mübârizler HŞ 2326, tağlar HŞ 2337, bigânelıklar HM 1-3

B. İYELİK EKLERİ

a. Teklik 1. şahıs: *-m, -(u)m, -(ü)m*

116. Teklik 1. şahıs eki *-m*'dür; arada yardımcı ses olarak yuvarlak vokal *-u-, -ü-* bulunur. Ekin fonksiyonu aidiyet bildirmektir. Bazen hitâp, tasgir ve sevgi vazifesini de görür:

ağzumda HŞ 932, aklum ŞD 24-11, bağumda HŞ 923, budagum HŞ 932, başuma ŞD 126-5, HR 115, cânum HŞ 1531, cânuma ŞD 150-7, elüm HŞ 1415, gözüm ŞD 125-1, gözlerüm ŞD 134-7, hizmetüm ŞD 147-4, gözüme ŞD 112-2c, itüm gibi ŞD 99-8, işi gümde ŞD 99-8, katumda HŞ 836, müşkilüm HR 73, müşkilümi HR 61, ömrüm ŞD 124-12, ömrümüñ ŞD 124-12, penâhumdan ŞD 126-5, tâli'üm ŞD 138-8, tâli'ümde ŞD 147-5, yaşum içinde ŞD 150-5, akarsa yaşum ŞD 150-5

b. Teklik 2. şahıs: *-ñ, -(u)ñ, -(ü)ñ*

117. Teklik 2. şahıs eki *-ñ*'dir, aradaki yardımcı ses *-u-*, *-ü-*dür: a'dân AD 18-9, adlün AD 14-8, ağzuñ ŞD 85-10, bendeñ HŞ 100 cemâlünden AD 13, dişün ŞD 85-10, du'â-yı devletün AD 15-7, düşmenleründen DV 307-5, efgendeñ 1000, hasretünden ŞD 96-13, hazretün AD 13-10, meclisüne AD 17-11, mihründen HS 1437 sözlerüni AD 19-9, rızañ HŞ 936, saçuñ ŞD 40-7, tâli'ünle ŞD 18-7, yoldaşuñ AD 14-1, zikr-i cemîlün AD 15-5

c. Teklik 3. şahıs: *-i, -si*

118. Teklik 3. şahıs iyelik ekleri, konsonatla bitenlerde *-i, -i*, vokalle bitenlerde *-sı, -si*'dir:

arpa okı, boynuzın HR 60, gözünü AD 17-4, levhine AD 15-7, lutfın ŞD 72-11, memleketin AD 19-13, varlığın ŞD 43-3, uçmak kenarı AD 16-11, ba'zısının HR 52, kapısı HŞ 1156, hûsını DV 306-10, hûsı HŞ 1431, süd kohusu HŞ 1431, kohusu ŞD 168-10, saâdetler ulusu DV 302-11, gönül sırçası ŞD 84-13, âyînesine ŞD 84-13, tecellisin ŞD 101-2, kafesi ŞD 49-1, cezbesi ŞD 3-7, çerisin ŞD 2-10, gicesi ŞD 109-13, livâsı ŞD 15-5, sâyesinden ŞD 112-2

d. Çokluk 1. şahıs: *-muz, -müz, -(u)muz, -(ü)müz*

119. Çokluk 1. şahıs iyelik eki *-muz, -müz (-m+z)*dir, konsonantla biten kelimelerden sonra araya yuvarlak yokal gelmektedir:

ayşümüz AD 15-12, boynuzumuz HR 77, ılduzumuz HR 77, ihtiyârumuz ŞD 112-12, işümüz 54-9, içümüze HR 78, işümüz HR 87, karârumuz ŞD 186-2, ömrümüz ŞD 85-4, tedbîrümüz ŞD 112-2, yârumuz ŞD 138-8, zincîrümüz ŞD 112-2

e. Çokluk 3. şahıs: *,-ları, -leri*

120. Çokluk 3. şahıs iyelik ekleri *-ları, -leri*'dir:

başlarına HR 59, deñizlerinden ŞD 18-9, dîvân erenleri ŞD 55-13, leblerinün ŞD 159-2

Not :

121. Çokluk 3. şahıs iyelik eki olarak Türkçemizde bir ek yoktur, teklik eki olan *-i, -i* çokluk eki olarak ta kullanılmaktadır; *-lar -ler* eke ait değil, kelimeye aittir; iyelik eki getirilen kelimenin çokluk olduğunu bildirmektedir. Böylece, teklik ve çokluk arasında şekil bakımından değil, ancak genitif hâlde bulunan kelimenin teklik ve çokluk halde

bulunması bakımından mânaca bir fark vardır. (msl. Ahmedin defterler-i, öğrenci-ler-in defter-ler-i). Bu mesele doğrudan doğruya metinlerimizle ilgili bir husus olmamakla beraber dilimizde müşahede ettiğimiz bir özellik olarak, burada zikrini faydalı bulduk.

C. İZAFET TERKİBİ

İzafet terkinin tayinli ve tayinsiz her iki çeşidinin de metnimizde pek çok örneği vardır.

1. *Tayinli izafet*

122. Tayinli izafet bir mülkiyet, nisbet ve aidiyet ifade eder.¹ Tayinli izafette ilk isim genitif hâldedir, ikincisi ise iyelik eki alır. Bâzi örnekleri aşağıya alıyoruz:

Mustafa'nuñ Mevlidi'dür bu kelâm MV 6-14, yâruñ mahallesinde ŞR 13-6, hasen *hulkuñ kemâli* Mustafadur kim HSN 7-4, şâhuñ tahsini HSN 7-4, yüzünüñ nûrı HSN 1-4, bizüm cânımıza HSN 1-1, gâib iden gönlümi cânâ dehânuñdur senüñ EZ 4-1, *sohbetinden vasluñuñ* ayru düşelden ney bigi HM 7-4, *gönlümüñ şehrini* vîrân idüpdür HM 7-3, ışık ehlinüñ gedâsı HM 4-2, besdür fakîre şâhuñ ol denlü *merhabâsı* HM 4-3, ışkuñ şarâbım SF 8-5, zevki anuñ SF 8-5, firkatinüñ bir günü SF 6-2

2. *Tayinsiz izafet*

123. Tayinsiz izafetlerde belli bir aidiyet mânası yoktur. Genitiv eki taşımayan isim umumiyetle ikinci ismin nev'ini, einsini, çeşidini bildirir.² Vazife ve memuriyet, müessese, kitap ve yer isimleri de bu çeşit izafetlerle anlatılır.³ Ayrıca, bir şey, başka bir şeye benzetildiği zaman, benzeyenin benzetilene izafe edilmesiyle meydana gelen terkip te tayinsizdir⁴ (göz evi, can kuşu, gönül Kâbesi gibi). Edebiyatta çok kullanılan teşbih ve istiare gibi sanatlar, böylece ifade edilir. Mecaz

1 bk. *Deny gr.* 1093; Cevdet Paşa, *Kavâid-i Osmâniye*, İst. 1304, s. 39. Cevdet Paşa, tayinli izafete izâfet-i lâmiyye diyor. J. Deny, bu çeşit izafetlerin birbirlerine yaklaşımları rastgeleliğe bağlı iki isimden meydana geldiğini söylemektedir. Böyle olan izafet terkiplerine "accidental" veya "analitique" adını veriyor. (bk. *Deny gr.* 1101).

2 *Kavâid-i Osmaniye*, s. 40. Cevdet Paşa, bu çeşit izafete izâfet-i beyâniye diyor. J. Deny devamlı, kararlı bir terkip meydana getiren bu izafetleri "fixe" veya "synt-hétique" şeklinde adlandırıyor (bk. *Deny gr.* 1101).

3 bk. *Deny gr.* 1105.

4 bk. *Kavâid-i Osmaniye*, s. 41.

veya başka türlü bir mâna tahsisi ile meydana getirilen bu çeşit tayinsiz izafet terkipleri, karşılıkları olan tayinli izafet terkiplerinden mânaca açık olarak ayrılmaktadırlar.⁵

Metinlerimizde geçen tayinsiz izafet terkiplerinden örnekler aşağıdadır:

can mürği âsitânunu tutmuşdı âşiyân AT 15-2, *göñül tahtında* devlet şâh olursa ŞD 1-1, *hicran şebinde* kalmışa zîra amân gerek SF 2-4, *âşık âhi* hakdur HNS 6-3, *göñül sarâyına* ŞR 43-5, *can mürği* ŞD 70-8, *bahâr mevsimi* ŞD 53-9, *nîsân buludına* ŞD 18-13, *dîn âdemini* aldaymaz ŞD 17-13, *gayret dikenlerinde* ŞD 147-12, *ma'rifet yolında* ŞD 3-4, *göñül sırçası* ŞD 84-13, *hikmet göziyle* ŞD 19-7, *göñül şehrine* ŞD 86-4, *sır havâ çerisin* ŞD 2-10, *can kulağına* ŞD 3-2, *dünyâ gülistânın* ŞD 3-7, *cennet gülünün* ŞD 163-6, *dünyâ düninde* ŞD 3-210, *dünyâ dünini* ŞD 1-4, *iyd ayı* ŞD 138-4, *devran gözi* HŞ 969, *hayret eli* HŞ 1236, *devlet evi divârına* ŞD 13-12, *han yasağı* ŞD 163-2, *devlet atına* ŞD 162-6, *seher yili* ŞD 167-4, *gaflet yuğusu* ŞD 134-8, *tefekür göllerinde* HŞ 1327, *fitne* AD 18-13, *can bahri* ŞD 162-1, *dil gülşeni* ŞD 162-1, *gice saçında kamer yüzine* ŞD 74-7, *ışık odına* AD 16-12, *göñül evidür* ŞD 151-9, *ay yüzünden* HŞ 1343, *sabâ demini* ŞD 131-4, *devlet duâsını* HR 123, *yular derdi* HR 56, *gönül humı cûş ider* ŞD 34-2, *can andelibi ten kafesinde hurûş ider* ŞD 34-2, *devlet külâhı* HŞ 950, *kırk aslan gücü* DV 304-7, *havâ İskenderin* DV 304-6, *heves Ye'cücini* DV 304-6, *şeh bezmi* ŞD 48-8, *ahd ü vefâ kitâbı* ŞD 31-2, *vasl ü visâl harfi* ŞD 31-2, *gün yüzüne* ŞD 97-2, *ciger kanıyla* ŞD 128-10, *ilm ehline* ŞD 32-11, *akl ıssına* ŞD 32-11, *sürâhinün ağzı suyun* AD 17-4, *yârün cemâli bâğını* AD 16-7

3. Eksiz tayinli izafet

124. Bâzan ilk isim genitiv eki almadığı hâlde, izafet tayinli bir mâna taşımaktadır. Bu şekil metnimizde pek çok geçiyor. Umumiyetle aruz vezni zarureti dolayısıyla ekin hazfedilmesinden ortaya çıkan bu şekli, tayinsiz izafet olarak değil, tayinli izafet olarak kabul etmek daha doğru olur (Krş. eksiz akkuzativ). Metnimizde bol bol bulunan bu şekil için bâzı örnekler aşağıdadır:

(senüñ): *hüsnüñ tecellisin* ŞD 101-2, *hüsnüñ güli koşusını* ŞD 78-6, *zülfüñ kemendi* ŞD 78-1, *devletüñ güneşi* ŞD 28-5, *kaşlaruñ ya-*

5 bk. *Deny gr.* 1104.

yını 138-4, kaddüñ sarayı ŞD 18-9, kirpügüñ okı ŞD 144-1, hüsnüñ letâfetinden ŞD 18-8, kemâl-i kudretüñ nefhinde ŞD 2-12, celâl-i izze-tüñ bahrinde ŞD 2-12, lutfuñ havâsı ŞD 3-7, hükmüñ katında ŞD 27-9, lutfuñ yüzinde ŞD 27-9, gözlerüñ sihri ŞD 144-12, reddüñ eli ŞD 4-13, lebüñ hayâli ŞD 20-8, zülfüñ kılı ŞD 145-13, firakuñ odına ŞD 133-4, hışmuñ odı HŞ 926, ömrüñ binâsı AD 15-13, zülfüñ koğusından AT 24-4, cemâlüñ gülşenin arz it baña HM 7-2, bağrum doludur *gamzeñ* okı yârelerinden ŞR 31-1, hüsnüñ ayma EZ 5-1, âsitânuñ toprağına AD 14-5, hüsnüñ günine ŞD 83-4, yüzüñ suyını ŞD 118-6, saçuñ gicesinden ŞD 81-5, cemâlüñ ay ü gününden ŞD 81-5, hulkuñ nesîmiyle ŞD 18-18, devletüñ gününde ŞD 18-7, *gamzeñ* okından ŞD 155-12, kad-rüñ denizi mevcinüñ içindeki habâb ŞD 32-3

(benüm): delü gönüm herzegûyma ŞD 155-13, gözüm bebegidür anuñ ol hâl-i siyâhı ŞR 7-2, söyündürmek için gönüm odın HM 2-3, gözüm yaşıyla bağrumuñ âteşinden HM 10-5, olur ardınca gözüm yaşı revân HSN 6-2, gözlerüm nûrı vü ömrüm hâsılı AT 2-1, bahtum güneşi ŞR 12-1, yüregüm yâresine HŞ 2048, kaygum gicesi ŞD 109-13, ayşüm sabâhı ŞD 109-13, gözüm âyînesine ŞD 84-13

(anuñ): zülfi firakiyle ŞD 109-13, ömri hattına ŞD 27-10, sehâsı hırmanını HM 5-2, yüzleri nûrımdan MV 7-36, HŞ 1051, anuñ gönli kâmi HŞ 2251, anuñ ruşen yüzi nûrı ŞD 136-5, anuñ fettân saçı küfri ŞD 136-4, şer'î livâsı ŞD 15-5, vashı sırrına 81-3, kaşı yayını ŞD 155-10, vashı balı datlusı ŞD 134-2, zülfi zulmeti HŞ 1025, saçı zulmeti ŞD 169-10, özi bindügi at HŞ 898, yolu izin HŞ 1677, yüzi nûrımda HŞ 1677, ömri yolın HŞ 1940, gözi bûñarı HŞ 1964, saçı düninde ŞD 83-12 alnı günü ŞD 83-12, ni'meti yağmuruyla ŞD 29 1, kameti serviyile ŞD 29-1, firakı odı ŞD 81-3

(isimlerle): şâh kahrı HR 120, arpa okı HR 60, bülbül gözinde ŞD 26-3, can derdine HR 95, kerîm işi ŞD 78-11, şîrin gözünden HŞ 1241, âlem ağzına virdi ŞD 2-4, vuslat ni'metini ŞD 133-9, firkat zahmetini ŞD 133-9, ten azâbın tartayın çün can safâsın bilmedüm ŞD 133-3 gül yöresi toldı hâr ile ŞD 147-13, düşmen yüregine ŞD 46-6, gün gözine ŞD 64-10, cigerler kanıdır ŞD 23-7, zamâne yüzün ŞD 27-5, can gözünü ŞD 30-11, Ka'be didârını ŞD 101-2 can boynına ŞD 78-1, cihân sebâtına AD 17-7, Üzeyr eşegi HR 65, mülk esâsı ŞD 51-4, zamâne ömri ŞD 51-4, hân ayacağına ŞD 44-11, çañ sohbetinde ŞD 34-12, çâk eyleye ten tonm ŞD 43-12, gam hikâyetini ŞD 76-1, gönül sırçası ŞD 84-5, dünya ribâtında ŞD 174-3, can vilâyetini AD 16-4, bir ağaç bu-

dağında asdı HŞ 1228, dil ü can gussasını HŞ 976, Husrev kıssasını HŞ 976, Âmine Hatun Muhammed anası MV 6-1, hem Muhammed gelmeği oldı yakın MV 6-3, lebine âhir irem dirse Atâyi cânı AT 25-6, buldı bahr-i dilde mihrüñden Atâyi nazmı zeyn AT 27-43, her serde ki ol serv havâsı eseri var AT 1-1, Hızruñ kerâmeti suyu ŞD 169-9

D. İSİM ÇEKİMİ

1. Genitiv eki

125. Genitiv eki konsonant ile biten isimlerde *-uñ, -üñ*; vokal ile bitenlerde *-nuñ, -nüñ* dur:

yâr-uñ cemâli AD 16-7, hâlet-üñ sıfatı HR 38, Hızr-uñ şerbeti AD 26-7, Nûh peygamber-üñ gemisine HR 64, işüñ ashna HR 38, çâkerüñüñ bendesi HŞ 838, Kibriyânuñ kârvânından ŞD 3-2, kuşuñ ayagın HŞ 926, atuñ siñirin HŞ 904, bunlaruñ HR 60, anuñ 2251, senüñ SF 2-4, HM 3-7, lâlenüñ AD 17-5, gamzenüñ AD 17-4, sebzesinüñ Ad 17-4, sebzesinüñ HŞ 1053, nefesinüñ HŞ 1051, hüsninüñ ŞD 169-8

Teklik ve çokluk 1. şahıs zamirinin genitiv hâli *-üm, -ümüz* ekleri ile yapılmaktadır:

benüm bigi ŞD 106-10, bizüm ılduzumuz HR 77, benüm adum HSN 2-5, benümle AT 26-3, benüm derdüme AT 19-3

2. Dativ eki

126. Dativ eki *-a, -e* dir, Eski Türkçenin *-ğa, -ge*'sinden inkişaf etmiştir. Vokalle biten bir kelimeye geldiği zaman araya yardımcı *-y-* sesi gelmektedir.

âsiler-e ŞD 3-11, varmamağ-a ŞD 6-8, başların-a HR 59, almağ-a HŞ 2200, içi-n-e HŞ 1558, ölü-y-e ŞD 95-5, temâşâ etmeg-e ŞR 8-6, Medine şehrine MV 11-2, başum-a HM 3-4

Not. (*Dativ ekinin tarihî gelişmesi*):

Dativ eki *-ğa* ve *-ge*, tarihî gelişme içinde ilgi verici özellikler göstermiştir. Üzerinde araştırma yaptığımız devir ve metinlerle doğrudan doğruya ilgisi olmamakla beraber, bunları kısaca belirtmeği faydalı gördük:

127. a) Batı Türkçesinde, şahıs zamirlerinin dativ şeklinin (baña, saña, oña) ñ ihtiva etmesi, bu ekin başındaki ğ ve g seslerinin sonradan düşmüş olduğunu göstermektedir. Belki de, Eski Türkçe devresinde,

n ile ğ, ñ halinde birleşmiş, Lehçelerin teşekkülünde tekrar parçalanma vukû bulmuyarak Batı Türkçesine klişe halinde intikal etmiştir.

128. b) Bu şekilde ñ teşekkülü, 3. şahıs iyelik ekli kelimelerin çekiminde de görülüyor. İyelik ekinden sonra gelen yardımcı -n- ekin başındaki ğ ve g ile birleşerek ñ meydana getirmektedir; ñ sonradan n'ye dönüyor. Bir kısım Lehçelerde ise, iyelik ekli sözllerdeki yardımcı -n- ile ekin başındaki ğ ve g'ler birleşmektedirler. Ayrıca, iyelik ekinden sonra yardımcı -n- kullanmayan eklerde dativ, -ğa, -ge şeklini muhafaza etmiştir. Bu bakımlardan ekin inkişaf tarihinde 3. şahıs şekli ayrı bir ehemmiyet taşımaktadır. Mamafih 1. ve 2. şahıs iyelik ekli sözlerin dativ hâli de dikkat çekici bir özelliğe sahip bulunuyor. Normal olarak -mğa, -mge; -ng-ğa, ng- -ge olması gereken eklerin, eski metinlerde -mğa, mke; -ñğa, -ñke şekilleri yanında -ma, -me ve -ña, -ñe şekillerine de tesadüf ediliyor. Bugün -ğa, -ge ekini kullanan şivelerde bile -ma, -me; -ña, -ñe şekilleri görülmektedir; 1. ve 2. şahıs iyelik ekli sözlere getirilen datif ekinin başındaki ğ ve g nin düşmesi veya düşmek üzere bulunması, umumî temayül halindedir.¹

129. c) Ekin inkişafı, başındaki konsonatlar bakımından üç merhaleden olmuştur. İlk devrede, -ğa, ge şeklindedir (bk. *AH*, s. 112). Çekimde meydana gelen ñ'ler bunu açıkça gösteriyor. İkinci devrede -ğa, -ke şeklinde bulunmaktadır (bk. *AH*, s. 112, *Alt. gr.* 180) Üçüncü devre konsonant uyumu dolayısıyla, hem -ğa, -ge hem -ğa -ke şekillerinin bir arada kullandıkları devredir.

3. *Akkuzativ eki*

120. Eski Türkçede görülen üç türlü akkuzativ ekinin üçü de mevcuttur. İsmi yalın hâline getirilen -ı, -i akkuzativ eki, Eski Türkçedeki -(ı)ğ, -(i)g ekinden -ğ ve -g lerin düşmesiyle meydana gelmiştir. (bk. *AH*, s. 127, *Alt. gr.* 181).

a. -ı, -i; -(y)ı, -(y)i

131. İsmi yalın haline gelir:

bizi HR 60, câmı ŞD 83-5, cefâyı ŞD 90-13, medhüni AD 15-7, müşkülümü HR 61, nağmeyi ŞD 43-3, serhoşı AD 17-2

¹ Dativ ekinin inkişafı için bk. R. Rahmeti Arat, *Atebetü'l-hakayık (AH)*, s. 111-112, 128-129.

b. -n

132. Eski Türkçede bütün iyelik eklerinden sonra kullanılan -n akkuzativ eki, metinlerimizde sadece 3. şahıs iyelik eklerinden sonra gelmektedir (bk. *Alt. gr.* 193, *AH*, s. 127). Akkuzativ ekinin bu şekli metnimizde pek bol geçmektedir. Ek bilhassa halk edebiyatında daha sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir.

ayağın HŞ 926, başın HŞ 901, bitürmedüğün HŞ 1154, boynuzın HR 60, cânın HŞ101, eyüsin DV 303-12, didârın ŞD 101-2, gıdâsın HŞ 815, gözün HŞ 946, gülşenin HŞ 780, kapusın HŞ 1481, kılın HŞ 1033, kohn HŞ 945, mahallesin ŞD 131-5, sebzesin HŞ 780, siñirin HŞ 904, sözün ŞD 151-11, toprağın HR 96, tecellisin ŞD 101-2, toprağın AD 15-1, vasfın AD 14-6, yanagın AD 16-7, yüzün ŞD 56-6, HŞ 1658 zülfin AD 16-7, yaşın ŞD 71-9

c. -n-ı, -n-i

133. Eski Türkçede zamirlerden sonra gelen ek (bk. *AH*, s. 127), Eski Anadolu Türkçesinde ve bugün kullanılmıyor. 3. şahıs iyelik eklerinden sonra -n- yardımcı sesi alan -ı, -i eki kullanılmaktadır. Metinlerimizde -n-ı şekli, -n şeklinden daha azdır:

ağzını AD 16-8, abvâlini HR 57, barmagını HŞ 1791, cübbesini AD 16-6, du'âsını HR 123, gussasını HŞ 979, hırmanını HŞ 1253, kıssasını HŞ 976, taşını AD 15-1, tırnagını HŞ 907, yüzünü AD 16-8

d. Eksiz Akkuzativ

134. Türkçede akkuzativ ve genitiv eklerinin az kullanıldığını ileri sürenler olmuştur.¹ Fakat eksiz akkuzatif manaca öbüründen farklıdır. Gayri sarîh bir hal bildirir. Metinlerimizdeki eksiz akkuzativlerden bir kısmı gayri sarîh mahiyettedir: her bir kadeh nûş idesin AD 17-3

135. Bir kısmında ise, mâna itibariyle akkuzativ sarîh olmakla beraber, ek kullanılmamıştır. Bu çeşit şekillere 1. ve 2. şahıs iyelik ekli sözlerde tesadüf ediliyor. Metnimizde örnekleri çoktur ve vezin zaruretinden ileri geldiği fikrini vermektedir. Bunlar hakkında, gayri sarîh bir akkuzativ'tan daha çok, ek kullanılmamış sarîh bir akkuzativ şeklidir denebilir. Eski Osmanlıca'nın ve metinlerimizin hususiyetlerinden* biridir. Daha sonra kullanılmamıştır.

¹ Msl. bk. K. Grönbech, *Der türkische Sprachbau I*, Kopenhagen 1936, s. 161-164, 165 ve 202-206.

acebler ol kişi gam yidüğüm ŞD 80-13, uram yüzüm ol han işigine ŞD 45-7, yüregüm kan idüp ŞD 133-3, yaşum ummân idüp ŞD 133-3, cigerüm yakdı AD 27-10, günlerüm dün eyledi ŞD 125-3, içmesün kanum HŞ 931, budagum hışmuñ odı kılmasun kül HŞ 932, ne yüküm bir nefes giderici var HR 114, sürem yüzüm saâdetlu kapuña HŞ 1466, elüm tutgıl HŞ 1091, niçün duzahda kıldıñ kasruñ HŞ 2128, uzatma nâle vü âhuñ ŞD 69-12, Hakka dut yüzüñ dâim ŞD 12-1, ümmî koduñ aduñ ŞD 4-9, ur indi yüzüñ izine dervîş ŞD 39-13, lutfuñ işle HŞ 930, koma işretüñ AD 16-3, elüñ yu gayrden HSN 8-4,

Not:

136. Bugün Dativ halinde kullanılan var- fiili, Mevlid'de bir kaç yerde akkuzativ mef'ûlü almaktadır:

anun ile vardılar toğrı yol-ı MV 4-54, kimse an-suz toğrı yol-ı varmadı MV 4-55 (Bugün doğru yol-a varmak şekli kullanılıyor).

4. Lokativ eki

137. Lokativ eki, Türkenin her şivesinde ve her devrinde aynı olan, değişmiyen *-da*, *-de* ekidir:

gönülde ŞD 80-12, başda ŞD 80-12, canda ŞD 80-12, hilkatde HR 58, elde HR 58, ayakda HR 58, şüretde HR 58, ışıkdı DV 303-9, yirde HŞ 1926, bunda HŞ 1932, şu hâletde HŞ 1774, anda HŞ 1149, öñinde HŞ 1156, çemende HŞ 1142, kulda HŞ 935, otlakda HR 50, elinde HŞ 872, bu hasretde ŞR 15-2, arşda ferşde yerde gökde ne ki var MV 4-13

5. Ablativ eki

138. Ablativ eki sâdece *-dan*, *-den* ekidir.

Öñdin sözündeki klişeleşmiş *-din* şekli başka kelimelerde görülüyor.

gonceden ŞD 80-5, kıssasından HŞ 977, elinden HR 39, arkasından HR 47, kulağından HR 67, dâneden HR 106, inâyetden HR 125, kazâdan HŞ 874, endişeden HŞ 936, gözinden HŞ 1043, işden HŞ 1221, nazardan HŞ 2179, en öñdin HŞ 1852, öñdinkilerden HŞ 908, Mekke'den MV 11-2, senden SF 8-7, ezelden HM 1-2, beşerden HM 9-6, yârelerinden ŞR 31-1

Ablativ eki çıkma ve uzaklaşma halinden başka, bugün de olduğu gibi sebep bildirmektedir:

gül hayâ-dan kızarur dost çü gülzâre gele AT 25-1, andan bu sergüzeşte perîşan cihan dahi ŞR 13-1

Not 1:

139. Eski Osmanlıca metinlerinde sık sık geçen *öñdin* “önden, önceden, önce” kelimesinin (msl. bk. *TN* 13, *YZ* 67-13, *ŞH:O* 5-4, *DH* 5-8, *SN* 314-9, *KV* 62, *AP* 25, *KD* 7-1) metnimizde *öñdin-kiler*’den kullanışı vardır. İsim çekim eklerinden sonra, -ki aidiyet eki geleceğine göre, burada -din ekini ablativ eki olarak değil d-i-n şeklinde ve -n’yi instrumental eki olarak düşünmek mümkün ise de, biraz uzak ihtimâldir. Kelimedeki -din ekinin ablativ olduğu unutulurak klişeleştiği ve önce mânasına geldiği göz önünde tutulursa, -ki eki alabileceği kabul edilebilir. Böylece önekiler mukabili *öñdin-kiler* denilebilir. Kelimenin, -ki aidiyet eki olarak kullanılışı için, metinlerimiz dışında da örnekler vardır (bk. *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*).

Not 2:

140. Eski Türkçede ablativ ekinin -da, -de şekli de bulunduğu malûmdur (bk. *Alt. gr.* 182). Metinlerimizde bir yerde, bugün -dan ile ifade edilen mef’ûl için -da eki kullanılmıştır. Bu, fiilin ablativ yerine lokativ mef’ûlü alması demektir:

yârı ağzın-da öpen cânı dudagın-da öper/çünkü kevser suymuñ
la’li susağın-da öper ŞR 35-1

6. Ekvativ (eşitlik) eki

141. Ekvatif eki -ca, -ce’nin ifade ettiği mânâ ve taşıdığı fonksiyon oldukça çoktur¹. Metinlerimizde ise umumiyetle “kadar, miktar” mânâsına gelmektedir. Bazı yerde ardın-ca HŞ 2161 ve suym-ca HŞ 1608 misallerinde olduğu gibi başka mânâya kullanıldığı da görülmektedir. Aslı -ça, -ce olan ekin metinlerimizde -ca, -ce şekli de görülmektedir. Mânâ itibarıyla “kadar, miktar” demek olup cümlede zarf vazifesi gören, metinlerimizdeki örneklerden bir kısmı aşağıdadır:

sehâsı hırmanımı bunca sa’y kılduğumuz/cemî’i gitdi yile
bir saman-ca olımaduk HM 5-2, aybuñuñ görmez gözüñ her pil-cesin/
görür ayruk aybınuñ bir kılcasın MV 13-18, kılca koyan EZ 4-1, kılca
kalursa ten ŞD 43-5, bunca nûr ŞD 83-4, bunca ferahdan ŞD 54-13,
zerrece ŞD 28-5, kılca ŞD 86-12, bir katre nemee yem ŞD 27-9, bir

¹ Ekin taşıdığı çeşitli mânâlar için bk. Çevdet Paşa, *Kavâid-i Osmaniye*, s. 29, 34, 133; *Deny gr.* 917-30; T. Banguoğlu, *Anahatlarile Türk grameri*, s. 41, Zeynep Korkmaz, *Türk Dilinde -ca eki ve bu ek ile yapılan isim teşkilleri*: TDAY, Ankara 1958, s. 41-68.

zerre kehçe kûh ŞD 27-9, ki olur kılca gerdüñ tağca derdi HŞ 1116, tozca görmez HR 18, bunca buğday HŞ 2215, kılca kalmış HŞ 1327, ne bunca gussa HŞ 978

142. Metinlerimizde “kadar, miktar” mânası dışında mâna ifade eden örnekler şunlardır:

ardın-ca “ardından ardında”: men-i divâneyi ardınca görüp yâr didi HSN 1-6, gönül ardınca revân oldu SF 6-4, yaşum arduñcadur ŞD 125-2, ne hoşdur intizâr ardınca HŞ 2161

“-a göre” mânasına: dirîğ geçdi zamâne zaman-ca olmaduk/murâd-ı himmet-i pîr ü cevan-ca olmaduk HM 5-1

143. Ne kelimesinin ekvativ hâli *nice* <ne+çe olup, ne kadar nasıl” mânalarını ifade eder.

nice bîgânelikdur HŞ 1345, *nice* bunuñ gibi ŞD 31-5, *nice* yiyem HR 92, *nice* elden koyam HM 1-2, *nice* cevr itseñ HSN 2-1, *nice* zarar eylesin AT 14-4, *nice* cân ü gönül SF 5-5, *nice* sabr AD 22-3, *nice* eyülerüñ DV 306-13

7. Cihet (direktiv) eki

Cihet ekleri -ra, -re; -aru, -erü dir.¹

a. -ra, -re (bk. Alt. gr. 187, Deny gr. 896-902)

144. Bu ekle yapılan kelimeler şunlardır:

içre : bir zât-ı ekmel içre ŞD 5-5, havâsı içre ŞD 18-12, kirâm içre ŞD 29-3, tağ içre HŞ 1948, iller içre ŞD 30-1, diller içre ŞD 30-1, bağı içre DV 301-4, yir ü gök içre MV 4-8

taşra : cevheri cûş ile taşra saldı MV 9-1, gîll u gîşim âlemün taşra sürer derya bigi SF 5-4

sonra : ki kamu nesne aslına bilürsin sonra râci'dür HSN 9-2

üzre, üzere : belâ üzre belâ EZ 4-4, haddüñ üzre EZ 4-4, havâ üzre HSN 5-3, can tahtı üzre HSN 6-5, halk üzere AD 21-4, kavlı ü karar üzre ŞD 186-2,

¹ Türkçedeki cihet ekleri üzerine bir araştırma yapılmıştır. bk. Suzan Duran, *Türkçede cihet ve mekân gösteren söz ve ekler*: TDAY (Belleten 1956), Ankara 1956, s. 1-100.

145. Bu ek Eski Türkçedeki -ğaru, - gerü ekinden inkişaf etmiştir (bk. Alt. gr. 186).

örnekler şunlardır:

- içerü* : < iç-gerü (bk. UYS 63): i^çerü girdi HŞ 2025
ilerü : < il-gerü (bk. UYS 67, Alt. gr. s. 310): ne ilerü ne girü HŞ 1790, gözden ilerü âşık kulakdur HŞ 1098, gülden ilerü ŞD 26-4, Cebrail katına vardı ilerü MV 10-17
yukaru : < yok-ğaru (bk. UYS 235, Alt. gr. s. 356) yukarı tîz ağar HŞ 1076

Not:

146. Bâzı kelimelerdeki -rak ekini, cihet eki olarak gösterenler vardır¹. Eski Osmanlıca metinlerinde görülen ve metinlerimizde de geçen karşı-rak ve yaña-rak kelimelerindeki -rak eki cihet değil, aslı fonksiyonu olan tafdil mânasıyla kullanılmıştır. Bu kelimelerdeki cihet mânası, kelimelerin bizatihi kendilerinde mevcuttur.

- yaña-rak* : begendi mülk-i Ermenden yañarak HŞ 1948
karşı-rak : ki bir râhib görünür karşırakdan HŞ 1331

8. *Instrumental (vasıta) ekleri*

147. İsim çekiminde bu hâl, bağlama edatı olan *ile* kullanılarak ifade edilmektedir; *ile*'nin ilk hecesi yardımcı sesler gibi düşmektedir:

- odun ile HR 92, âsîtin ile ŞD 149-3, gönüldeşler-le HŞ 1207, eli-y-le HŞ 1277, himmet ile AD 18-10, vefâ-y-ile AD 18-8, HM 1-1, yenüñ-le yaşumu sil HSN 6-2

148. Diğer instrumental eki *-n* az görülüyor, artık çekim eki olmaktan çıkmıştır, bâzı sözlerde klişeleşmiş şekilde yaşamaktadır:

- gündüz-in HŞ 1087, AD 23-3, HM 9-3, DV 303-6, yalnız-ın, DV 303-6

149. Instrumental eki *-n*'yi ihtiva eden mürekkep edatlardan teşbih bildiren *-laym*, *-cılâyın* edatı² Eski Osmanlıcanın diğer metinlerinde olduğu gibi, metinlerimizde de geçmektedir:

¹ msl. bk. *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, cilt IV, s. 646.

² *-laym*, *-ladın*'dan inkişaf etmiştir; *-cılâyın* edatının başındaki ek *-çe* (ekvatif) ekidir (bk. Banguoğlu, SN 103-104).

- layın* : nice pervâne-leyin çizgine cevrinde rakîb
HM 2-6, kılur uğur-layın dudağı ŞR 16-5
- cılayın* : ancılayın HŞ 1891, ŞR 17-5; bencileyin SF
10-2, sencileyin HŞ 1891, bizcileyin ŞD 52-1
buncılayın HŞ 2078

E. SAYI İSİMLERİ

150. Sayıların adlarını gösterdikleri için aslında isimdirler. Fakat kullanışları bakımından tayin sıfatı vazifesini hâizdirler. Metnimizde pek çok sayı adı geçmektedir, belli başlıları şunlardır:

1. *Asıl sayı isimleri*

- bir*: bire yüz HŞ 2122, birin yüzünden HŞ
1059, birine bir can HŞ 1060, biñlerde birin
ŞD 32-12, bire biñ HŞ 836
- iki* : ikimüzden birümüz ŞD 112-8, iki harfine
ŞD 5-9
- dört* : bu dört acı yirine dört gevher HŞ 970, bu
dördi ŞD 53-3,
- biş, altı* : kılurdu biş altı menzili bir HŞ 1768
- yidi* : yidi yirde ŞD 5-9, yidi iklim HŞ 819, yidi
yaşında HŞ 818, çerhuñ yidi kalkanını kıla
bir HŞ 2364, yidi bahrüñ HŞ 1321, yidi mey-
dânını HŞ 1073, yidi pehlevânı tokuz kal'adan
çeker ŞD 78-5, yidi iklîmi HŞ 1376, yidi
atayla dört anaya viridi izdivâc/kim doğa üç
oğul ŞD 33-7
- sekiz* : sekiz cennetde HŞ 1354, HŞ 1378, sekiz
cennet AD 23-7
- tokuz* : tokuz gök HŞ 1378, tokuz kal'adan ŞD 78-5
- on* : on kalem HŞ 1045, on on biş kişiye dek bir
iderdi HŞ 2345 iricek on iki kez biñe leşker
HŞ 2306, on üç yaşında HŞ 852
- yigirmi* : yigirmi bir atadan HŞ 831
- otuz* : otuz günde HŞ 2116
- kırk* : kırk aslan DV 304-7
- yüz* : yüz yıl yilerse ŞD 85-9, yüz dağ HŞ 1024,
yüz derd ile HR 89, üç yüz kız oğlan HŞ 1060

- biñ* : biñ can HŞ 1060 ŞD 123-13, biñ yılda HŞ 1055, ŞD 169-13, biñde bir zahmetlerümden HŞ 2132, biñ olsa bire HŞ 2305, yiter biñine birisi HŞ 2308, bin bağ HŞ 1024, biñ yıl HŞ 1471, biñ şîr-i merde HŞ 1043, biñ perdebâzi HŞ 953, biñlerde birin ŞD 32-12, biñ yaşadı ŞD 53-3, çeriler biñ yüz HŞ 2258
- biñ biñ* : biñ biñ gönül ŞD 94-13, biñ biñ Süleyman ŞD 2-13
- on üç biñ* : on üç biñ kişi HŞ 2236
- otuz biñ* : otuz biñ er HŞ 2285
- yitmiş biñ* : yitmiş biñ hicâb ŞD 3-3
- toksan biñ* : toksan biñ aldı nasîb şol bahrden ŞD 66-6
- yüz biñ* : yüz biñ beng HŞ 1092, yüz biñde birin şerh itmez insan HŞ 947, yüz biñ dilenci HŞ 1131
- üç yüz biñ* : leşker üç yüz biñ moğol türk HŞ 2242

2. Yabancı menşeli sayı isimleri

151. Sayı bildiren yabancı kelimeler pek fazla değildir, birkaç misâl almakla yetiniyoruz:

- yek* : yek dânesin cihan sadefinde güher bigi HŞ 518
- dü* : ger dü cihan olursa cânım bigi fidâsı HM 4-1
- şeş* : şeş cihetden sen münezzehsin ŞD 3-6, döndüñ bu *heft* ü *penç* ile şeş kûşe menzile ŞD 6-9
- hezâr* : hezârân yıl ise HŞ 2376, hezâr kerre hezârân hezâr mil ŞD 6-4, hezârân reng ile HŞ 999
- çâr* : ne çâr çâr rükni şeriat sarâyınuñ ŞD 6-10

3. Sıra (Rütbî-ordinal) sayı isimleri

152. Şu örnekler vardır:

üçüncü gün HŞ 2356, yirminci gün HŞ 1635, ikinci perdeyi HŞ 964, üçüncü virdiler HŞ 966, bu dördüncüsü kim HŞ 968, öşrinden toya yüz biñ dilenci HŞ 1181

F. İSİMDEN İSİM YAPMA EKLERİ (Denominal isim ve sıfatlar)

153. İsimden isim ve sıfat yapan ekler şunlardır:

1. *-cı, -ci; -çu, -çi*

154. Umumiyetle meslek isimleri yapan ve bâzan bir işi itiyad haline getiren kimseyi gösteren bu ekin örnekleri şunlardır:

okçı HŞ 2050, ilçiligine ŞD 45-9, yolcu ŞD 174-3, yağmacısı HŞ 2207, kullukçu "hizmetkâr" MV 9-15
2. *-daş, -deş*

155. Bu ek umumiyetle ortaklık ve beraberlik bildirir¹, şu örnekler vardır:

gönüldeş : gönüldeşlerle HŞ 1207
karındaş : karındaşı kızı HŞ 1019
kardaş : kardaşı yası HŞ 1590
yoldaş : yoldaş HŞ 1129, HŞ 2111, HŞ 2279, yoldaşın îmân it MV 19-46
3. *-lık, -lik*

156. Umumiyetle mücerred mânada isim yapan ve sıfatları mücerredleştiren bu ekin çeşitli vazifeleri vardır, ekin vokali yuvarlaklık-düzlük bakımından umumiyetle kökün vokaline uymaktadır:

eylük HŞ 1716, DV 303-16, eylük ile HŞ 1715, eyülik DV 300-11, kullukda HŞ 1725, DV 307-11, ayruluğu ŞD 125-3, nâzüklük HŞ 940, varlığıdur DV, dendanlık eyler ŞD 88-6, varlığıma DV 203-1, erlik 307-6, sultanlık HŞ 2162, yigitlik HŞ 2162, ümmetlik MV 13-5, karañuluk ŞR 44-8, yârlığa AT 9-5, kulluğa AT 28-18, birliğine MV 2-26, bigânelik SF 9-6, bigânelikler HM 1-3, ayruluğundan HSN 4-2

Not :

157. Bu ek, sonu -e ile biten yabancı kelimelere eklendiği zaman kalın şekildedir. Bu husus, yabancı kelimelerin o devirde kalın telâfuz edildiklerini göstermektedir. (Krş. -rak eki eki de yabancı kelimelere eklendiği vakit kalın şekildedir: kıymatlı-rakdur AT 3-6):

cânâne-lig eyler ŞR 7-1, divâne-lig eyler ŞR 7-1, terdâne-lig eyler ŞR 7-2, şâne-lig eyler ŞR 7-3, merdâne-lig eyler ŞR 7-4, yârâne-lig eyler ŞR 7-5, bigânelikler HM 1-3

4. *-lu, -lü*

158. İsimden sıfat yapmak için kullanılır. Kökün vokali ne olursa olsun, ekteki vokal daima yuvarlaktır. Bu yuvarlaklık ekin Eski Türkçe-

¹ A. Caferoğlu'nun *-daş* eki hakkında bir araştırması vardır (bk. *Türkçede daş lâhikası*, İstanbul 1929).

deki şekli -liĝ'- lig'teki -ĝ ve -g'nin düşmesinden ileri gelmektedir. Vokal bâzan uzundur:

adlu HŞ 2236, HŞ 2354, âfetlü ölüm ŞD 74-6, ağulu HŞ 2359, sasılı ŞD 132-4, baĝrı daĝlu HŞ 1777, bahtlu DV 308-11, ŞD 28-9, başlu DV 304-3, belâlu cihanda ŞD 188-6, bilülü DV 300-5, çeşmelü yirde HŞ 1847, datlu sohbetünde ŞD 36-13, datlu ŞD 122-8, dertlüyidüm ŞD 131-4, devletlu han ŞD 55-13 dürlü HŞ 2071, dürlü dürlü ŞD 55-3, kerâmetlü gün ŞD 28-8, kiyasetlü HR 62, köynüklü HŞ 1829, köynüklü âhımdandırur ŞD 95-2, kutlu ŞD 79-4, ŞD 75-8, ŞD 28-9, ŞD 30-11, ŞD 75-8, HŞ 803, kuvvetlü HR 75, odlu su ŞD 46-6, odlu gözler HR 50, od gözlü ŞD 54-4, saadetlü HŞ 1982, ŞD 75-8, safâlu demler AD 24-6, sıtmalu HŞ 1935, sûretlü HR 43, tanışuklu DV 303-8, lezzetlü MV 7-3, fitnelü ŞR 10-1, kara günlü ŞR 28-4, sevgülü ŞR 28-4, ağulu pişmiş MV 9-39, kutlu olsun MV 10-32

5. -suz, -süz

159. İsimden sıfat yapmak için kullanılır, menfi mâna taşır, -lu, -lü ekinin menfisi mâhiyetindedir. Kökün vokali ne olursa olsun, ekteki vokal yuvarlaktır:

âdemsüz HŞ 2172, ansuz bitmez iş DV 207-12, belâsuz HŞ 2195, bilüsüz DV 300-8, DV 300-9, bekasuz dünyaya DV 304-11, cansuz cesed HŞ 1734, cansuz HŞ 1528, HŞ 2367, dikensüz gül HŞ 2126, DV 306-4, ejdehâsuz HŞ 2195, gönülsüz HŞ 1273, gülsüz DV 306-4, hikmetsüz DV 300-2, Husrevsüz HŞ 1872, ılsansuz genc HŞ 2126, issuz DV 303-8, ma'nâsuz HŞ 1297, muraduñsuz HŞ 936, nazarsuz gözler HŞ 1913, revânsuz 2367, sensüz HŞ 1528, ŞD 124-12, tapuñsuz HŞ 2151, uyhusuzdı HŞ 958, yolsuz HŞ 2367, gözsüzleri MV 9-45, sensüz ŞR 24-1, SF 2-1, siz-süz MV 18-12, yazuksuz MV 16-65

G. FİİLDEN İSİM YAPMA EKLERİ (Deverbal isim ve sıfatlar)

1. -k, -(u)k, -(ü)k

160. Bu ekle meçhul mazi partisiplerinin ifade ettiği mânaya uyan sıfatlar yapılır. Aradaki yardımcı vokal daima yuvarlaktır.

artuĝıydı HR 47, artuĝı dur HŞ 1649, ayruk HR 108 MV 5-21, bölük bölük ŞD 36-7, buyruk HR 117, ŞD 69-7, buyrukda ŞD 67-4, HR 88, buyruĝuñ HŞ 1927, çözüĝin HŞ 1501, köynüklerin ŞD 73-11, köynüklü ŞD 95-2, HŞ 1829, konuksın ŞD 174-3 sinuĝın ŞD 40-7 tanışuklu

DV 303-8, tanışuk HŞ 2246, can yaraşuğı ŞD 104-13, uyanık MV 9-23, yıkuk AT 17 -5

161. Fiilin kökü vokalle bitiyorsa *-k* doğrudan doğruya eklenir: adağı ŞD 162-11, dilegün AD 28-3, döşegi HR 65-7, yasağı ŞD 163-2, dilek MV 17-12

2. *-ak, -ek*

162. Bu ekle, mekân ve âlet isimleri ile sıfatlar teşkil edilir: ivek DV 304-1, sancak HŞ 1791, HŞ 883, turacı HŞ 1016, HŞ 1762, turaguñ HŞ 1592, yidek ŞD 36-9, yilek ŞD 36-12, dirnegi ŞD 64-1, HR 46

3. *-ğun, -gün*

163. Bu ek, umumiyetle tek heceli fiil tabanlarına gelerek, onlardan meçhul mazi partisipine yakın mânada sıfatlar bâzan da isimler yapar¹:

argun idi HŞ 1149, düzgün-in HŞ 2014, ŞD 76-5, urgun HŞ 2281

4. *-ğu, -gü*

164. Umumiyetle âlet ismi yapan bu ek, metinlerimizde örneklerde görüldüğü üzere, bâzan çeşitli mânada mücerred ve müşahhas isimler de meydana getirir.

Batı Türkçesinde eklerin başındaki *ğ-* ve *g-*'ler düştüğü için bu ekin aslında (*-ku, -kü* olduğu, konsonant âhengi dolayısıyla bu şekilde bulunduğu düşünülebilir. Esasen, Eski Türkçe devresinde ekin *-ğu, -gü* ve *-ku, -kü* olarak her iki şekli de mevcut idi (bk. Alt. gr. 115, 141, 225).

Metnimizdeki örnekler şunlardır:

sevgü: sevgüni ŞD 185-12, sevgüsini DV 30'-10, sevgüdür AD 27-6, sevgülü yâruñ ŞR 42-1, sevgülü cânından ŞR 28-4, iki cihanda sevgülü HM 7-6, sevgüsün HSN 8-5

kaygu: ne kaygu ŞD 117-2, kayguñ ŞD 109-13

5. *-n*

165. Bu ekle çeşitli mânada isim yapılır. Metnimizdeki örnekler aşağıdadır:

ek-in : HŞ 904, HR 93, ekini HR 97, ekin ıssına HR 104, ekinliği HR 106

¹ Bk. Banguoğlu, *Ana Hatlarile Türk Grameri* (AHTG), s. 63.

düt-ün : dütünüm ŞD 142-12

düg-ün, “dügüm”: cânına şeytânun urıldı dügün MV 7/1-55

6. -u, -ü

166. Çeşitli mânalarda isim yapan bu ek, Eski Türkçedeki -ğ ve -g ekinden gelmektedir (bk. Alt. gr. 109, Banguoğlu SN 192). Aradaki yardımcı ses, -ğ ve -g fonemleri düşerken yuvarlaklaşmıştır. Bugün ise -ı, -i şeklindedir. Daha önce yuvarlaklaşma ve kelime sonunda -ğ ve -g lerin düşmesi bahsinde (bk. 12, 74) bu ekle yapılan isimler için örnekler vermiştik. Buraya bir kaçıını alıyoruz:

bilü “bilgi” : ulu bilüne ŞD 50-15, olma bilüsüz DV 300-9, bilünden HŞ 2268, bilülü DV 300-5

ölü : ölüye ŞD 95-5

ayru : yüzünden ayru ŞD 20-13, ay yüzünüñ ayru-luğı ŞD 1256 -3, Şirinden ayru HŞ 1581, ayru düşmekden HŞ 1199

167. Fiillerin meçhul tabanlarına da u-, -ü eki getirilerek, mazi partisipleri mânası taşıyan sıfatlar yapılmaktadır. Bu -u, -ü'nün -(ı)ğ, -(i)g ekinden mi yoksa -ğu, -gü'den mi inkişaf ettiği belli değildir. Eski Türkçede ayrıca fiilden isim yapan bir -u, -ü ekinin de bulunması (bk. Alt. gr. 106), meselenin izahını daha da güçleştirmektedir. Mazi partisipi mânasında sıfat yapan -uğ ekine benzetilerek -uğ eki kullanılmış olduğu da düşünülebilir.

asılı “asılmış”: iki âlemdür asılı bir kılına HŞ 2065

gerilü “gerilmiş”: gerlü gögüzler HR 50

yazılı “yazılmış”: safhuñda yazılıdur ŞD 32-7

7. -ıcı, -ici

168. Fiilden, bir işi maharetle ve itiyad hâlinde yapmanı göstermek üzere, sıfat yapar (bk. AHTG 62). Ekin fiilden isim yapma eki -i ile isimden isim yapma eki -ci'nin birleşmesinden meydana geldiği kabul edilebilir.

dilenici HŞ 1131, giderici HR 114, turıcı HŞ 2256, ölçerici DV 307-9, söyleyici HM 5-6, içici ŞR 26-5

8. -m

169. Bu ek, umumiyetle yalnız bir defada veya bir hamlede olan işi ve mahsülünü ifade eder (bk. AHTG 61).

bakımı HŞ 1196, bir bakımı HŞ 1445, tadımı HŞ 1196, segirdimde HŞ 1073

9. -ş

170. Bu ekle, umumiyetle hareket ve oluş ismi yapılır, bir çeşit masdar hükmündedir:

bilişüñ DV 303-10, inişde HŞ 2158, gelişin HŞ 2294, gülişin HŞ 2295, gülmeyişi AT 19-2

10. -me

171. Eski Türkçede ve Eski Osmanlıcada bu ekle müşahhas mâna-da isim yapılırdı. Ekin hareket ve oluş ismi olarak kullanılması ve -mek masdarının muhaffef şekli olarak kabul edilmesi, son yüzyıllarda görülmektedir. Metnimizdeki örnek te müşahhas isimdir:

sürme çekmese ŞD 35-12

11. -mak, -mek

172. Fiilin masdar şeklidir, bir hareket ve oluşun mücerret ismidir. Her fiil tabanına getirilebilir. Masdarlar isim mahiyetinde oldukları için, ismin cümledeki bütün fonksiyonun sahiptirler; sübjekt, objekt, predikat v.s. olurlar¹.

komakdur AT 13-5, namâzın kılmağa ŞR 5-5, olmak için ŞR 16-5, yanmakda AT 20-5, olmak ise AT 24-3, cana kıymağı SF 8-1, olmak imiş HSN 8-2, yanmağa SF 9-5, kurtulmak ister HM 4-4, ayaguñ öpmege EZ 2-3, görmek için HM 2-2, söyündürmek için HM 2-3, virmemek dil AT 29-1, görmek muhaldir SF 4-7, geçmege SF 4-6, içmege EZ 5-2, söylemege MV 12-27, gelmeği MV 7-32, MV 6-3, ölmegi AT 5-3, yanmağ için ŞD 171-4

173. Masdarın *-lık*, *-lik* eki almış genişletilmiş şekli de metinlerimizde geçmektedir:

ağlamak-lıguñ assısı MV 19-20, su düedüm içmek-lige MV 7/1-9, durmak-lığa MV 16-4, namaz kılmak-lığa MV 16-4, dosta ulaşmak-lığa oldu yakın MV 16-2

¹ Saadet Çağatay'ın Eski Osmanlıcadaki masdar, partisip ve gerundifler hakkında bir araştırması vardır (bk. *Eski Osmanlıcada fiil müştakları*: DTCD. VI, Sayı; 1-2, Ankara 1947).

II. ZAMİR

A. ŞAHİS ZAMİRLERİ

174. Bilindiği üzere, zamir çekiminde kök değişmektedir¹. Metinlerimizde, diğer Eski Osmanlıca metinlerinde olduğu gibi bini, sini, binüm, sinüm şekilleri mevcuttur. Bunlar Eski Türkçe devresinde de var idi. 3. şahıs zamiri için bugün “ol” yerine “o” kullanılmakta ve çekim de ona göre yapılmaktadır. Eski Osmanlıca'nın zamir çekiminde Eski Türkçeye ve bugünkü yazı diline göre en mühim hususiyet, genitiv hâlinde iken aradaki vokalin yuvarlak olmasıdır.

1. 1. şahıs: *ben, biz*

175. 1. şahıs zamiri *ben*'dir, *men* şekli mevcut değildir. *Ben* ve *biz*'in genitivi, iyelik eki tesiri ile *-üm* şeklindedir:

ben : *ben* HR 65, *benüm* AD 25-5, *binüm* HŞ 1883, *beni* EZ 2-2, *baña* SF 10-1, *bundan* HŞ 1397, *benüm* ile ŞD 10-13, *bençileyin* SF 10-2, *benven* ŞD 142-6

biz : *bizi* HR 60, ŞD 7-12, *bize* HR 59, HR 88, AD 24-6, *bizden* DV 301-11, *bizüm* olduğumuz HR 77, *bizçileyin* ŞD 52-1

2. 2. şahıs : *sen, siz*

176. Teklik 2. şahıs zamiri *sen* dir, çekim ekleri aldığı zaman bâzan *sin* şeklinde de görülmektedir. Fakat bu daha ziyade, vezin icabı ilk hece uzatıldığı zaman raslanan şekildir. Çokluk 2. şahıs zamiri *siz*'dir.

sen : *sen* HR 69, DV 306-1, *senlik* HŞ 1508, *seni* AD 27-11, *sini* DV 304-10, *sini* HŞ 1489, *saña* HŞ 1449, DV 303-11, ŞD 33-3 HŞ 912, *senden* ŞD 3-6, DV 307-3, DV 308-8, *sinün* HŞ 2208, ŞD 102-9, HŞ 1481, *senün* HŞ 1437, AD 14-7, AD 15-3, *senüñdür* ŞD 95-12, ŞD 96-2, HŞ 929, *senün* bile AD 24-6, *sendeki* ŞD 171-3, *sencileyin* HŞ 1891, ŞD 149-13, *sinünle* AT 2-4, *sini* HM 10-7, HSN 5-9

siz : *sizsüz* MV 18-12

¹ Bk. M. Mansuroğlu, *Türkçede zamir çekimi*: TDED, III, s. 501-508

3. 3. şahıs: *ol, anlar*

177. Teklik 3. şahıs zamiri *ol* dur, çekim ekleri aldığı zaman kök değişmektedir. Çokluğu *anlar*'dır. Çekim şekilleri şöyledir:

- ol* : olmuşdu büt-perest *ol* HŞ 1215, yarar *ol* HŞ 1032, *ol* HŞ 913, olur bî-nazîr *ol* HŞ 850, *ol* irince HM 8-4, öldürür MV 2-25, *ol* virmiş HR 64, *ol* azîz oldu HR 79, bâki *ol* haydur HR 5, olkıldı HR 11, öldür DV 300-7, *ol* uyurdu DV 306-12 *ol* çok çeker ŞD 90-13, *ol* oldum diyenler ŞD 3-4
- anuñ* : *anuñ* bigi HŞ 1283, *anuñ* ile HŞ 1465, *anuñ*çün HŞ 1037, *anuñ* için HŞ 1940, *anuñ* ahvâlini HŞ 1104, *anuñ* zamanında HR 23, *anuñ*la DV 308-12, *anuñ* ŞD 184-11, *anuñ* ile MV 4-48
- anı* : *anı* gösterdi HŞ 1218, *anı* kılmış HŞ 1057, *anı* işitdi HŞ 1346, *anı* HR 84, DV 303-11, DV 307-13, DV 307-4, serhoş it AD L7-2
- aña* : *aña* kuldur HŞ 1058, *aña* dek HŞ 948, *aña* HR 12, HŞ 1078, HR 25,
- anda* : *andadur* muzmer güneş AT 27-10
- andan* : *andan* soralum HŞ 1360, *andan* berü ki ŞD 76-3
- ancılayın* : *sana ancılayın* sultan yaraşur HŞ 1891
- anlar* : *anlar* hûrlardur HŞ 1069, *anlar* AD 15-3, DV 308-3, DV 302-5
- anları* : *anları* tedvir ider AD 15-8, görmeyiserem *anları* MV 16-39
- anlara* : *fahr anlara* ŞD 4-11

B. İŞARET ZAMİRLERİ

İşaret zamirleri *bu, şu ol, o ve şol*'dur. Şahıs zamiri *ol* ile işaret zamiri *ol* arasında hiçbir fark yoktur.

1. *bu*

178. İşaret zamiri *bu*'nun çokluğu, *bular* ve *bunlar* olmak üzere iki çeşittir, *bular* *olar*'a benzetilerek yapılmıştır. Çekim ve kullanım bakımından *bu* zamirinin bugünkünden değişik bir durumu yoktur.

- bu* : bunuñ gibi gice ŞD 31-6, bunuñla ŞD 41-7, bunca ŞD LL-1, buncılayın ŞD 60-13, HŞ 2078, bunca nûr ŞD 83-4, bunca buğday HŞ 2215, bunca gussa HŞ 978, buncılayın HŞ 2078
- bular* : bular HR 85, HŞ 2307, buları HŞ 1571, HŞ 1334, ŞD 174-10, bulara HR 76, ŞD 66-5, HR 85, HŞ 1264, bulardan HŞ 1882, HŞ 21e38
- bunlar* : bunlara ŞD 51-3, ŞD 28-11, bunlarıñ başlarına HR 59, bunlarıñ boynuzın HR 60, bunlara irince MV 5-4

2. *şu*

179. İşaret zamiri *şu*'nun çokluğu *şular*'dır. Müfredi pek kullanılmıyor.

- şu* : *şu* kim DV 307-7
- şular* : *şular* ki HŞ 1058, HŞ 2328, *şular* AD 30-3, *şular* kim MV 9-12, ŞR 33-7, DV 308-1

3. *ol*

180. İşaret zamiri *ol* ile şahıs zamiri *ol* arasında çekim bakımından farklı bir durum yoktur. İşaret zamiri *ol*'un çokluğu *olar* şeklindedir. Bu zamirin lokatif hâli orada mânâsı ifade etmektedir:

- ol* : zemîni hurrem itdi *ol* zamânı taze kıldı bu SF 3-1, hâkim-i mutlakdur *ol* MV 4-3, vâcib oldur MV 2-1
- olar* : olaruñ mâl ile gönlin ele al HŞ 2254
- anda* "orada": kaldı dil ü can *anda* ŞR 4-1, *anda* hâk ü mâ AT 8-4, *anda-y-iken* MV 10-15, *anda* kıldı mi'râc HR 11, *anda* gideyim HŞ 1920, *sen anda* vâsıl HŞ 1472, *anda* bulınduk ŞD 188-6, *anda* şarâb-ı nâb AD 24-2

4. *şol* < *şu* + *ol*

181. İşaret zamiri *şol*, *şu* ve *ol*'dan contraction yoluyla meydana gelmiştir. Bu zamirin çokluğu yoktur.

- şol* : *şol* kim ŞD 15-4

5. o

182. Çok az kullanılmıştır, çoğulu olar'dır: hem hakikatde odur asl-ı usûl MV 4-70

6. Kaideye aykırı bir şekil: *bunlaruñ*

183. Şahıs ve işaret zamirlerinden sonra gibi, tek, içün, ile v.s. edatlar getirildiği zaman, bu zamirlerin genitiv hâlleri kullanılır. Fakat bu sâdece teklik şekilleri için bahis konusudur, zamirlerin çoğulunda, genitiv hâli kullanılmaksızın edatlar getirilir. Bu kaidenin bir istisnası görülüyor, bu işaret zamirinin çokluğuna ile edatı getirildiği zaman "bunlarla" demek gerekirken "*bunlaruñla*" denmektedir:

ki birüz *bunlaruñla* hilkatde HR 58, ŞD 64-13, açılır *bunlaruñla* âşikâre HŞ 1894

C. DÖNÜŞLÜLÜK ZAMİRLERİ

184. Dönüşlülük zamirleri, öz, kendü ve kendüz'dür. Bugün öz kullanılmıyor, kendüzü yerine de kendi'nin iyelik ekli şekli olan kendisi geçmiştir:

1. öz

185. Örnekleri şunlardır:

özine ravza-i cennet makam ola ŞD 57-2, özi cinnî bigi HŞ 1271, özidür HŞ 831, özine HŞ 10 2, özin HŞ 1056, HŞ 1897

2. *kendü*

186. Örnekleri şunlardır:

kendü kendüye HŞ 1843, kendüye HŞ 1909, kendüde hâzır HŞ 1922, kendüye mağrurdur AD 14-7, kendü yavuz itdi HŞ 916, kendü saldı kendü için kendüden ŞR 14-10, kendüyü ortaya atmasun EZ 3-5

3. *kendüz*

187. Bu zamir kendü + öz'den meydana gelmiştir. 1. ve 2. şahıslar için de kullanılıyor. Örnekleri şunlardır:

iderdi kendüzine HŞ 1911, kendüzin HŞ 1507, kendüzinden DV 308-4, kendüzüne vir ögüdüñ ŞD 92-1 (krş. kendüzüm SN 284-13. kendüzüñ SN 107-2, kendüzi SN 221-1).

202. Arapça asıllı olan bu söz, yalnız kullanıldığı zaman müphem zamir, bir isimle kullanıldığı zaman müphem sıfat mahiyetindedir; revâ degül ki diyesin fülanca olmaduk HM 5-7

E. SORU ZAMİRLERİ

203. Soru zamirleri kim ve ne'dir. Örnekler aşağıdadır:

kim : kim ide beyân HŞ 1054, ŞD 169-12, bu kub-beye kim girdi ki çıkmadı kabâdan ŞD 13-11, bu soffaya kim geldi ki gitmedi safâsı ŞD 13-11 kim buhsardur HŞ 1594, biş on aya kim irer HŞ 1469, bunlaruñ boynuzun kim ay itdi HR 60

ne : nedür iki cihanda izzet ü câh ŞD 1-2, nedür salâh ü fesâd HR 7

F. BAĞLAMA (NİSBET) ZAMİRİ

204. Nisbet zamiri ki ve kim'dir, "ki o" mânası verir. Örnekleri aşağıdadır:

ki : ol ki Vâmık degül EZ 2-4, ben ki gamgüsâr oluram HM 8-1, bu cefâyı ki bize gerdiş-i eflâk eyler ŞD 102-1, ol nâkesi ki reddüñ eli atdı oklayın 4-13, Âdem ki dâne hırsıyile eyledi hatâ ŞD 5-6, şular ki AD 30-3, şol mey ki ŞD 34-7, ne hikmetler ki var HŞ 839, bir tay ki geçer HŞ 1163, ne ki var raht HŞ 906, ne efsâne ki var HŞ 1174, ol ki saf bağlar HŞ 1294

kim : şu yirde kim DV 303-3, şular kim DV 308-1, şu kim DV 307-7 anuñ kim DV 307-8, ol şâh kim 35-10, can mürği kim dolaşdı ŞD 70-8, ol evde kim HŞ 906, ton kim geyenler HŞ 2334, mesel kim didiler HŞ 1098

G. VASFİYET ZAMİRİ

205. Vasfiyet zamiri *-ki*'' dir. Daha çok lokatif ekli sözlerle ve zaman bildiren kelimelerde kullanılıyor. Ek durumunda olan bu zamir kökün vokaline uymaktadır, kalın şekli vardır (bk. 8):

sendeki ŞD 171-3, içindeki habâb ŞD 32-3, elindeki bâd-ı havâyimiş ŞD 54-4, tendeki cânın AD 29-12, gam yükündeki HR 113, öñindeki hacerden HŞ 1955, dünki sevdâlarda HŞ 1230, bilesindeki ol mestâne bütler HŞ 1231, görür ol dünki timsâlün nazîrın HŞ 1235, dünki cünbişinden HŞ 915, dünkilerden HŞ 908, öñdinkilerden HŞ 908, boyundığı gül ŞD 120-10, başuñdağı gilüñi yumayasın HŞ 2186, uçmakdağı ÇNG 192-2

III. SIFAT

A. TAVSİF SIFATLARI

206. Tavsîf sıfatlarını metnimizde pek çok örnekleri vardır. Bir kaç misâl göstermekle yetindik.

karañu dünleri HŞ 1645, kara zülfi ağma ŞD 70-8, eyü ad DV 301-8, bilüsüz âdem DV 303-8, ıssuz DV 303-8, kızıl gül ŞD 186-10, kara saçuñla ŞD 112-10, ince bili AD 28-7, togru yollara HR 7, pîr eşek HR 110, mestâne gözlerüñe ŞD 181-3, ağır yüki HR 99, kara giceleri ŞD 83-13, ulu işümüz HR 87, tatlu dilinden acı sözi ŞD 156-5, kuru ağaca HŞ 1937, ferhunde sâkî HŞ 1303, yavuz gözden AD 23-5, karañu hırmanını HŞ 1253, delü göñlüm ŞD 155-13, saâdetlü kapuña HŞ 1466, belâlu kullara HŞ 1654, nâ-mu'tedil mizâca ŞD 20-5, ter ü rengin ruhuñ ŞD 23-7, kara saçını HM 8-1

B. SIFATLARDA KARŞILAŞTIRMA, BERKİTME VE KÜÇÜLTME

1. *Mukayese sıfatı (Comparatif-karşılaştırma)*

207. Sifatlarda mukayese *-rak*, *-rek* ile yapılmaktadır¹. Şu örnekler vardır, bir kısmı zârf olarak kullanılmıştır.

yigrek urur ŞD 155-13, yokdur togru sözden yigrek efsûn HŞ 1404, tîzrek varayın HŞ 1464, yigrek bilür Allâh HŞ 2077, yigrekdür ŞR

¹ J. Eckmann'm bu ek hakkında bir araştırması vardır (bk. *Türkçede -rak, -rek ekine dair*: Türk dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1953, s. 49-52)

27-6, katırak mı HŞ 1106, tündrekdür HŞ 1415, kündrekdür HŞ 1415, ulurakdur ŞD 93-11.

2. Tekid sıfatları (*intensitif-berkitme*)

208. Tekid sıfatlarından bir kısmı, sıfatın ilk hecesine p, s, m, r konsonantlardan birinin eklenmesiyle meydana gelen hecenin sıfat önüne getirilip birleştirilmesiyle yapılmaktadır. Metnimizdeki örneklerde p konsonantı kullanılmıştır:

toptolu: toptolu tiryak ŞD 101-11

düpdüz: düpdüz DV 306-9, tüpdüz DV 305-5

çepçevre: çepçevre yollara HŞ 1315

209. Sıfatlarda tekid bâzan sıfatın tekrarlanmasıyla yapılmaktadır:

yan dürlü dürlü odlara iy kalb-i sûznâk/dök kanlu kanlu yaşları iy çeşm-i eşkbâr ŞD 55-3, eiger pâre pâredür ŞD 147-12

3. Küçültme sıfatları (*tasgîr-diminutif*)

210. Küçültme sıfatları -cağ, -cek ve -cuğ, -cük ekleri ile yapılmaktadır.

yakıncak menzili HŞ 1173

kısacuk ömr ŞD 13-6

azacuk müddetüñ içinde HŞ 848

C. BELİRTME (TÂYİN) SIFATLARI

Tâyin sıfatları, işaret, belirsizlik, sayı ve soru sıfatlarıdır.

1. İşaret sıfatları

211. İşaret sıfatları bu, şu, ol ve şol'dur; bu ve ol daha çok kullanılmaktadır, şu pek az geçmektedir; şu yerine şol'un kullanıldığı görülüyor, o ise az kullanılmıştır:

bu : bu cenâze ŞR 5-5, bu sözi HSN 6-7, bu delü HSN 1-6, bu ârzûya HM 8-4, bu müşkilümi HR 61, bu kızlara HŞ 1924, bu evde HŞ 2377, bu birkaç beyti HŞ 1048, bu câm ile AD 17-5, bu felek gülşeninde ŞD 48-6, bu fakr HR 59 bu miskin har HŞ 68 bu yolda DV 306-8, bu gedâ SF 8-5

şu : şu tâc-ı sultânî HR 76, ŞD 66-5

- o* : göre ki n'oldı o sâhib-devleti MV 7/1-36
- şol* : şol kitaplar içre MV 6-5, şol câmı ki AT 5-4, şol perî-çehre HŞN 1-1, şol mey ki ŞD 34-6, şol dem ŞD 27-10, şol kadar ŞD 24-7, şol bahr-den ŞD 6-6, şol işigi ŞD 281
- ol* : ol ulu katına HR 68, ol can ŞD 100-3, ol sebze-zâr ŞD 173-9 ol sehâ AD 25-1, ol şâh ŞD 35-10, ol şerr işi HR 957, ol mekkârlar HŞ 1183, ol melek-hû HŞ 958, ol karavaşlar HŞ 1930, ol yöreyi HŞ 1641, ol leb ü dendân HŞ 1042, ol dürden HŞ 1036, ol mülke HŞ 1058, ol adl ile ihsan HŞ 912, ol gün HŞ 2332, ol mihre AD 16-4, ol gafil AD 14-3, ol gizlü genci AD 18-4, ol şehensâh AD 13-3, ol bir fülân har HR 61, ol kişi ŞD 80-13

2. Müphem sıfatlar (Belirsizlik sıfatları)

212. Çeşitli müphem sıfat kullanılmıştır, örnekleri şunlardır:

- bir* : bir gögermiş ekin HR 93, bir iki eclâf HR 119
- birkaç* : birkaç alay HR 2316, bu bir kaç beyti HŞ 1048
- kamu* : kamu rahtım ŞD 27-6, kamu yoksula ŞD 86-5, kamu aksâm-ı hikmetde HŞ 825
- her* : her dilenci HŞ 1224, her kişi HŞ 1991, her bir kadeh ki, AD 17-3, her gice ŞD 11-1, her hâlümden HŞ 1884, her sığırdan HR 78
- nice* : nice azmışlara HŞ 1652, bir nice aç HŞ 2370, nice eyülerüñ adın DV 306-13, nice bunuñ gibi ŞD 31-5, nice gün AD 14-7 nice çok dualar Ad 24-8, nice yıl HŞ 2068
- cümle* : cümle kuvvet HŞ 859
- fülân* : fülân kasrı HŞ 1759, bir filân har HR 61
- hep* : hep tâc ü dârı DV 301-2
- degme* : degme bü'l-heves ŞD 6-8, degme kerret HR 96, degme âmî HŞ 1371, degme pâdişehüñ AD 30-5, degme gedâya AT 21-4

3. Soru sıfatları

213. Metnimizde geçen soru sıfatları aşağıda gösterilmiştir:

- kankı* : kankı diyâr ŞD 51-6, kankı dikendür HŞ 1592, kankı yirde HŞ 1926, kankı gönüle ŞD 20-3, kankı bir yüzde AD 26-3, kangı can kim ŞD 175-1
- ne* : ne hırmana od urur ŞD 10-12, ne ömr ekinini biçer ŞD 10-12, ne derde uğrasam HŞ 1291, ne lu'b ile ala bir bûse iy bilber HM 11-5

IV. ZARF

A. ZAMAN ZARFLARI

214. Türkçe ve yabancı asıllı pek çok zaman zarfı kullanılmıştır. Bunların bir kısmı basit, bir kısmı birleşiktir. Zarflar sıfat ve isimlerden, isimlerin çeşitli çekim eki ve edatlarla kullanılmasından meydana gelmişlerdir. Birçok isimden zaman zarfı meydana getirmek mümkündür. Örnek olarak bir kısmını almakla yetindik:

215.

1. İsim ve sıfatlardan

- bugün* : HR 74, HŞ 1230, HŞ 908, ŞD 174-3, HŞ 1409
- dün ü gün* : HR 40, HŞ 843, HR 84, ŞD 113-8
- dün gün* : HŞ 2194
- düne gün* : HŞ 1535
- dünle* : DV 303-9
- tañla* : ŞD 174-3
- buğur* <bu+oğur: HŞ 1631
- şol dem* : ŞD 27-10
- her dem* : ŞD 136-,2, HŞ 1044, AD 19-12, ŞD 22-3, AD 16-7
- her ay* : ŞD 83-4
- her seher* : ŞD 45-1
- lahze* : bir lahze ŞD 112-12, HŞ 871, her lahze AD 19-12
- geh, gâh* : geh HR 55, AD 17-5, HŞ 1063, gâh HR 55, HR 40, HR
- gehî, geh gehî* : gehî HŞ 1297, HŞ 917; geh gehî ŞD 20-6
- nâ-geh* : HŞ 1235, DV 307-5, nâ-gâh HR L 10
- seher-gâh* : HŞ 873, seher-geh HŞ 1173, HŞ 891, HŞ 1679

- subh-dem* : ŞD 18-12, AD 24-10
her subh : AD 16-3
gündüz-in : HŞ 1087, AD 23-3, HM 9-3
gice gündüz : HŞ 2353
günden güne : HŞ 1463
ikide bir : EZ 3-5
bir hefte : bir hefte içinde HŞ 1949
biñ yıl : HŞ 1471, HŞ 1072; biñ yılda HŞ 1055, ŞD 169-13
bir müddet : HŞ 1605
birazdan : HŞ 1457, HŞ 1200
birkaç gün : HŞ 1757
iki aylık : HŞ 1470
bir ay : HŞ 808
bu gice : ŞD 28-11
bir gün : AD 27-11, HM 2-6, HM 8-7
bir nefes : HR 114, SF 10-1
bir iki gün : HŞ 1547
biraz gün : HŞ 1915, birkaç günden HŞ 1915
evvel : DV 308-9, SF 2-1
öñ : Büzürcimihre öñ tilmîz olmuş HŞ 827
soñ : son üstâd-ı Büzürgûmîd olmuş HŞ 827
soñu : DV 308-9
pes "sonra" : pes rahm idüp ŞD 31-7, pes bahr-i fikre tal-
dum ŞD 31-11, pes ider cûş içinde eşvâkı
HR 101, pes oldı ta'lime meşgûl HŞ 843, çı-
kardı pes bir nice nâme HŞ HŞ 2184
andan "ondan sonra" : yüzün bir göreyin andan öleyin HŞ
1658, arupsın râhat ol andan soralım HŞ
1880, evvel kişiye can gerek andan cihan
gerek SF 2-1
pes andan "ondan sonra" (bk. edat): pes andan bir yüzük
çıkardı HŞ 1444, pes andan sordı HŞ 2034
irte : benüm yok irteye şabr ü mecâlüm HŞ 1469
ilkin : DV 303-6
eñ öñdin : HŞ 1852
dâim : HŞ 892, ŞD 12-1
müdâm : HŞ 1067

- demâdem* : HŞ 1386
dem-be-dem : HŞ 1088, EZ 2-3
hemîn : SF 8-1

- 216.** 2. *İsme son çekim edatları getirilerek*
-a dek (krş. tegi Alt. gr. 285): subha dek ŞD 52-10, yüz yıla dek AD 18-3
-dan berü : andan berü ŞD 76-3, HŞ 2012
-dan girü : şimden girü işümüz âh ü vây imiş ŞD 54-9, şimdiden girü Hak rahmet eylesün HM 1-7
içre : bir on gün içre HŞ 1473
sonra : ki kamu nesne aslına bilürsin sonra râcidir HSN 9-2
- 217.** 3. *Doğrudan doğruya edat ve zarf olanlar*
indi : ur indi yüzüñ izine ŞD 39-13, gör indi HŞ 1926
şimdi : şimdi kim sahn-ı çemen ŞD 104-6, hatırum şimdi igen hoş oldu hoş MV 16-59
girü "sonra": ser âgâz it girü HŞ 789, girü cem'eyledi HŞ 1353, tenümden çıkıcak cânım lebüñe varısar girü HSN 9-2
kaçan : kaçan ŞD 179-5, kaçan kim HŞ 1508, DV 500-12 HŞ 1852, kaçan ki HM 8-3
hemîşe : ŞD 28-1, AD 14-2, AD 20-6
çü, çün : anı işitdi çün HŞ 1346, çün ururlar âvâze H 53, çün ura zîn HŞ 1429
nice bir "ne zamana kadar": nice bir çalına bu tabl-ı heves ŞR 45-1 nice bir intizâr hey sen mi ŞR 10-2, nice bir jeng ola âyîne-i can sen gideli SF 6-5

B. YER ZARFLARI

218. Yer zarfları örnekleri şunlardır:

- karşu* : karşudan HŞ 1682, karşu ŞD 44-9, ŞD 52-10, ŞD 44-9, ŞD 171-4, HŞ 1799, HŞ 933, karşusunda AD 13-3, karşırakdan HŞ 1331
ara : aradan uçdı HŞ 1574
kanda : kanda bezmüñ olsa HSN 5-5
her kanda : HŞ 1254

<i>yir yir</i>	: HŞ 2333, HŞ 1991
<i>ortada</i>	: ŞD 272
<i>içerü</i>	: HŞ 2025
<i>berü</i>	: gel berü ŞD 28-12, ŞD 143-10, berü gel iy dil-i miskin HSN 1-3
<i>girü</i>	: girü döndüklerini HŞ 1586, girü dönebildi HŞ 1790

C. MİKDAR ZARFLARI

219. Türkçe ve yabancı menşeli miktar bildiren zarflar, aşağıya sıralanmıştır. Bunlardan bir kısmı sıfatlardan meydana gelmiştir. bir kısmı ise kelimenin tekrarlanmasıyla yapılmıştır, bunlar sıfatların tekid şekilleridir.

220.

1. Doğrudan doğruya zarf olanlar

katı “çok”: berkitdi katı HŞ 1689, katı argun idi HŞ 1149,
katı şikeste HR 39

yigin “çok, şiddetli, üstün”: şevketüñ eflâkden yigindür
ŞD 206-1

key “pek, çok”: key ahmaktır ŞD 78-4, yorıldı key HŞ
1638, key sabr it DV 304-5, key yiridür DV
307-11, key işit AD 17-10, perîşan idi key
HŞ 915, key mihrbân imiş AD 30-2

igen, igende “pek, çok, o kadar”: igen kılmamağa helâk
ŞD 101-11 igen hoş kışladur HŞ 1985, igen
mu‘teber ŞD 185-12; igende mağrur AD
30-5, igende uzatma ŞD 21-2, akma igende
ŞD 54-4, hatırum şimdi igen hoş oldu hoş
MV 16-59, gözler igen kim kıla gönlümi gâret
gözlerüñ HM 3-3, görmesün igende ŞD 122-8,
aldamasun igende ŞD 14-1

delim “çok, pek, ziyade”: delim tatmış HŞ 989, delim devr
eyledüm HŞ 1004,

221.

2. Sıfatlardan yapılanlar

çok : çok sever cefâyı ŞD 90-13, çok kıyam itdi
HM 3-4

hayli : tazarru kıldı hayli HŞ 955

biraz : biraz yürüdi HR 49, biraz ağnadı HR 98,
biraz HR 114, HŞ 1915

- bir katre* : degül bir katre HŞ 1380, bir katre ŞD 27-9
bir avuç : bir avuç samanı HR 45, bir avuç DV 302-8
bir zerre : bir zerre kehçe kûh ŞD 27-9
bir arpa : degmeye bir arpa ŞD 122-10
bir şemme : khusını bir şemme kesb itse ŞD 78-6
hezâr bâr : hezâr bâr selâm ola ŞD 7-5
ol kadar : ol kadar çeker idi yükler ağır HR 41
şol kadar : şol kadar dökdi hûn AT 27-3, şol kadar dökdi gözüm deryâyı kim HM 3-2
nice kez : nice kez hâzır olmuş HŞ 990
öküş “çok, fazla, ziyade”: öküş seyr itmiş idi HŞ 990, öküş gördüm HŞ 1004, öküş hizmetler itdi HŞ 1972, öküş lûtf ile HŞ 1877, öküş kat' itdi HŞ 1134, öküş zahmetler ile HŞ 2134, öküş hikmet tutar yâd HŞ 848, öküş zârilig itdi HŞ 2104, şükr itmedi öküş ŞD 149-12

222.

3. *Kelime tekrarı ile yapılanlar*

- tümen tümen* : ider nisâr sîm çiçekler tümen tümen ŞD 17-7
tabak tabak : dutmuş saçuya dürleri güller tabak tabak ŞD 17-7
biñ biñ : biñ biñ ola AD 26-3
katre katre : katre katre nûş ider ŞD 34-3
deste deste : deste deste yatur ŞD 85-2
az az : soyılır bigi ebr az az kamerden HŞ 1692
bölük bölük : irdi hûrîler bölük bölük buğur MV 7-36

Not :

223. Miktar zarfı olarak Eski Osmanlıca metinlerinde çok geçen *igen* ve *igende* sözleri, Eski Türkçede mevcut olmadığı gibi, bugünkü yazı dilimizde de kullanılmamaktadır. Çağataycaya *iñen* şekili vardır. Azeri şivesinde ve Eski Osmanlıcada ise *igen* şekli görülüyor. Fuzuli divanında bir yerde *iyen* şekli geçtiğine göre,¹ Batı Türkçesinde bu kelimeyi *igen* şeklinde okumak n'li okumaktan daha isabetlidir.²

¹ bk. Ali Nihad Tarlan, *Fuzuli Divânı*, s. 206.

² Tanıklarıyla *Tarama Sözlüğü*'ne g ile alınmıştır. Bâzi eserlerde ise *iñen* olarak geçmektedir (msl. bk. A. N. Tarlan, *Fuzuli Divânı*).

Bu kelime Divan edebiyatının 16. yüzyıldan sonraki devresinde ve bugün kullanılmadığı için, birçok kimselerce *i-* fiilinin *iken* şekli ile karıştırılmıştı.³ Hüseyin Kâzım Kadri ise, kelimeyi *iken* olarak okumakta ve “sakın, zinhar, hazer” mânası vermektedir.⁴

Metinlerimizde ayrıca bir de *yigin* kelimesi bulunmaktadır. Bu söz *igen* kelimesinin *y-* protezlisi olarak düşünülebilir.⁵ Anadolu ağızlarında, bilhassa Gaziantep ağızında *yeğın* olarak bu söz “pek, çok, şiddetli” manasına kullanılmaktadır⁶. Bu kelimeyi *yig* ile ilgili görenler de vardır⁷.

D. SURET ZARFLARI

224. Suret zarfları arz, hal, durum, sebep, netice, beraberlik, ayrılık, tekerrür, tahdit v.s. gibi mânalar ifade ederler. Zarfların öbür çeşitleri gibi bunlar da, sadece zarf olan kelimeler olabildiği gibi, isim, sıfat ve edatlardan meydana gelmiş birleşik zarflar da olabilirler. Kelimelerin tekrarlanmasıyla yapılmış suret zarfları da vardır. Değişik mâna ve hâller anlatan suret zarfları için metnimizden bâzı örnekler şunlardır :

eyle “öyle” : *eyle korkar* HR 24, *eyle mestem* HŞ 1336, *eyle emn irdi* HR 32, *eyle yidi* HR 97, *olsun eyle imtizâc* ŞD 38-6, *eyle yirler* HR 51, *eyle kim sevdi* MV 4-37, *eyle kim bîgâne eyler* EZ 2-1

eyle kim : *kakdı nübüvvetüñ eli dîn tablın eyle kim* ŞD 5-4

şöyle kim : *delürdi şöyle kim, şöyle ki* ŞD 18-11, ŞD 33-8

şöyle : *şöyle yahdı* ŞD 126-8, *şöyle ki* ŞD 87-3

³ Fuzuli'nin meşhur (ol sebebeden fârisî lafziyle çohdur nazm kim/nazm-ı nâzük türk lâfziyle *igen* düşvâr olur) beytindeki *igen*, birçoklarıncâ anlaşılmamış ve *iken* ile karıştırılmıştır (msl. bk. Agâh Sırrı Levend, *Türk dilinde gelişme ve sâdeleşme safhaları*, Ankara 1949, s. 11)

⁴ H. K. Kadri, *Büyük Türk Lûgatı*, I, s. 518-519.

⁵ M. Mansuroğlu, ŞH:O, s. 62.

⁶ Ömer Âsım Aksoy, *Gaziantep Ağızı* III, İstanbul 1946, s. 748.

⁷ Msl. bk. *Şeyhi Divanı* faksimilesi: önsöz, s. 102.

- böyle* : bulursın böyle şevki HŞ 1420, böyle viridi cevâb HR 81,
- ol resme* : ol resme muhtâc HŞ 797, bu söz ol resme kıldı Husreve kâr HŞ 1084, ola elfâzuñ ol resme cevâmi' HŞ 786
- bu resme* : bu resme dökdi HŞ 1453, ömr kim bu resme geçer AD 17-2, bu resme rîvlerden HŞ 1244, bu resme ibretleri çok HŞ 1166, bu resme kıldı çok dürlü siyâset HŞ 868
- şu resme* : şu resme sun ŞD 12-13, şu resme olma mücâdil DV 301-9
- ne resme* : ne resme tünd merkebdür HŞ 1542, ne resme varduğın HŞ 2041
- bu deñlü* : bu deñlü hünerlerle HM 5-5
- ne deñlü* : ne deñlü bilür iseñ sihr ü destân HŞ 1109, ne deñlü dir iseñ HŞ 1018, ne deñlü dürüst ola ŞD 40-7, ne deñlü varsa ŞD 165-5,
- ol deñlü* : ol deñlü merhabâsi HM 4-3
- şu deñlü* : şu deñlü sihr ü efsûn HŞ 1383, şu deñlü 'ûd ü anber HŞ 2008
- arkun arkun*: gelürek arkun arkun HŞ 1779
- saf saf* : leşkerini düzdi saf saf HŞ 2312
- bir bir* : buyurdi bir bir HŞ 2039
- sora sora* : sora sora giderdi HŞ 1860
- halka halka* : halka halka yay bigi HR 52
- pâre pâre* : ider bağrın pâre pâre HŞ 1894
- gül gül* : gül gül yañakları 'arakın gör ŞD 17-5
- dürlü dürlü* : döker gözden güherler dürlü dürlü ŞR 48-1
- delük delük* : delük delük olup ŞD 127-9
- arpa arpa* : toğranur idi arpa arpa teni HR 60
- başdan ayağa*: tonı başdan ayağa al HŞ 1808
- nice* : nice medh itsün anı MV 7-19
- niceme* : niceme çoğ ise ilduz HŞ 2275
- göñül ü candan*: göñül ü candan teyekkül HŞ 2049
- kâm ü nâkâm*: râm oldı kâm ü nâkâm HŞ 1264
- göñülsüz* : göñülsüz aldı ele bâde HŞ 1273
- derd ile* : döndi yüz derd ile HR 89
- tîz* : yügürdi tîz HŞ 1240, getirüñ tîz HŞ 1210

- serâser* : serâser emrindedür ŞD 21-3, serâser cennet oldu HŞ 1953
- dest-ber-dest* : getirürlerdi dest-ber-dest HŞ 813
- ayru* : ayru düşmekden HŞ 1199, ayru düşerse ŞD 116-1
- ayruk* “başkaca, ayrıca”: Kuluñ ayruk tapuñı görmek olmaz HŞ 1510, itmegil ayruk dahi kimse ile ihtilât ŞD 173-13, ne baña bakısar ayruk ne saña HŞ 1934
- hemân* : hemân Şâvûr öninde açdı râzı HŞ 1394, hemân ister tapuñdan armağanı HŞ 1451
- yaluñuz* “yalnız başına”: yaluñuz seyr ider gün gibi ol şâh HŞ 1489, yaluñuz yollara girüp yügürdi HŞ 2115
- buncılayün* : buncılayındur tapuña erzânî ŞD 60-13, buncılayın müşkil işler HŞ 2048
- bizcileyin* : bizcileyin âciz ü zaîf ŞD 55-2
- ancılayın* : sana ancılayın sultân yaraşur HŞ 1891
- sencileyin* : aña sencileyin cânan yaraşur HŞ 1991
- girü* (tekrardan): girü alur HŞ 2372, girü döndüklerini HŞ 1586 ne girü dönebildi HŞ 1790
- gine, yine* : her zerre rûşen oldu gine âfitâb-vâr ŞD 16-5, gine âlem cemâli hurremdür HR 13, gine yüzüñ güneşinden cihan münevverdür ŞD 108-4, yine efsâne-i şîrîn kıl âgâz HŞ 980

V. EDAT

225. Edat bölümünde bağlama, son çekim, soru, tekid, işaret ve nida edatları incelenmiştir. Edatların içinde bir kısmı, *gibi*, *içün*, *göre*, *üzere* v.s. gibi sâdece ve daima edat olarak kullanılan kelimelerdir. Bir kısmı ise aslında isim, sıfat ve zarfdırlar. Edatları mânalarına ve cümledeki fonksiyonlarına göre bölümlere ayırarak inceliyoruz¹.

Edatların tasnifi için bk. Cevdet Paşa, *Kavâid-i Osmaniye*, s. 125-143; T. Banguoğlu, *AHTG*, s. 39-42; J. Deny gr. s. 558-675.

A. BAĞLAMA EDATLARI (Rabit)

Kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri birbirine bağlayan türkçe ve yabancı asıllı birçok edat kullanılmıştır. Bellibaşlıklarını ifade ettikleri mânaya göre gruplaştırarak aşağıya alıyoruz:

226.

1. Şart bildirenler

- ger* : ger dü cihân olursa cânım bigi fidâsı HM 4-1
gerçi : suçum gerçi uludur HŞ 930, gerçi tükendi ŞD 186-2, gerçi fir'avn ola ŞD 29-8, gerçi mukassır olduñ ise AD 19-11
egerçi : egerçi kâfûr yağıdurur AD 16-5, düşmen egerçi ola zebân-dirâz ŞD 35-13, egerçi evce irmişdi şerefde HŞ 796, degil egerçi ki mümkün ümîd-vâr oluram HM 8-5
eger : eger mücrimem HŞ 929
v'eger : v'eger kimse tuta nâ-mahreme göz HŞ 866
çi-ger : çi-ger âzâdelerdür HŞ 1058, çi-ger can dürci HŞ 2011, çi-ger nakş-ı cihândurur HŞ 2071,
v'eger-ni "yoksa": v'egerni ölürem HŞ 1460, v'eger-ni tâ Medâyin yolını sor HŞ 1494, v'eger-ni cem' idüp saçuñ çözügin HŞ 1501
bârî : saña az bu ferahdan bârî hisse / ola yâ olmaya HŞ 978, bârî mahrûm olmayısar ŞD 112-8, bârî kusûrı acz ile gel i'tizâr kıl AD 19-11, geçmez isem kabûlüne ger bârî kılma red HM 1-3

227.

2. İstidrâk, hasır bildirenler

- velî* : derdüme çok istedim dermân velî/yoğ imiş la'lünden özge çâresi AT 30-2, velî er sevmemiş HŞ 1018, muhkemdurur velî AD 15-13, zevk içinde cihân velî Şeyhî HR 35, velî kendü kolında HŞ 902
lîkin : gerçi kim onlar dahi mürsel-durur/lîkin Ahmed afdal ü ekmel-durur MV 4-46
velîkin : velîkin dürrî yoğ idi sadeftte HŞ 796, velîkin DV 301-12
lîk : gönülüm sınığın sorar saçuñ lîk/ne deñlü dürüst ola şikeste ŞD 40-7, lîk dilber bîve-fâdur SF 5-2, lîk sağ olmak ne güç EZ 1-5

228.

3. Sebep bildirenler

- zîrâ* : hierân şebinde kalmışa zîrâ aman gerek SF 2-4
- çünkü* : Hümamî çünkü bilürsin bî-nazardur çarh HM 5-7,
- çünkü* : cânımı çünkü gamuñ sevdâsı şeydâ eyledi HM 3-1
- çün* : çün sefer ni‘metlerinden yigdür ârâm ü sükûn/nûr-veş otur gözümde ay şemâil gitme gel HSN 6-6, çün hayâlün mûnis oldu dîde-i giryânuma/pes niçesi hâbdan hâlî vü bîdâr olmasun SF 10-3

229.

4. İstisnâ bildirenler

- meger* : meger bir gün HŞ 981
- illâ* : zâtuñ ayândur illâ vasfuñ beyâna gelmez ŞD 19-2, ben lûtf umaram illâ ol çok çeker cefâyı ŞD 10-3

230.

5. Cümle bağlayıcılar

- ki* : saçı diler ki devrini devr ide tamâm HSN 1-5, dir ki yoldan seyl ü bârândur geçilmez HSN 6-7, gel ki serv ü gülin unıtdı cihân sen gideli SF 6-1, sanma ki terk idem seni yüz bin cefâ ile HM 1-1, cünd-i hakdur ki sır havâ çerisin ŞD 2-10, inâyet kıl ki yok HŞ 934, mukırr oldu ki HŞ 916, sömürüp eyle yirler otlığı/ki kılın çekicek tamar yağı HR 51, bilmez ki ŞD 160-4
- kim* : ilçi kimdür kim ŞD 102-6, gör kim nice tezvîr kıldı ŞD 160-4, buyırdı kim karışdı âb ü âteş, nasîhat ider kim ŞD 160-4, gördi kim AD 16-9

231.

6. Atıf edatları

- yâ* : ola yâ olmaya HŞ 978
- yâhud* : deprendi yirinden yahud ayrıldı HŞ 2319, gören sanırdı et ü kanı vardır/yahud lûtf ile söyler cânı vardır HŞ 1180
- ile* : ol rûh-ı serv-kad ki benüm-le revân ola AT 26-3

232.

7. *Atıf vavı*

Farsça atıf vavı *ü, vü* metnimizde pek çok geçmektedir. Türkçe kelimeler arasında da kullanılmıştır. Türkçe ve yabancı kelimelerin zincirleme atıf terkihiyle (beşli, altılı, hattâ yedili) bağlandıkları da görülmektedir. Örnekler aşağıdadır:

ü, vü : yir ü gögi ŞD 7-11, arş ü ferş ü fevk ü taht ü sağ ü sol u pîş ü pes ŞD 3-6, arş ü ferş ü kevn ü mekân ŞD 1-5, yir ü gök arş ü ferş ü levh ü kalem/ins ü cin iç ü taş vücûd u adem ŞD 8-4, dudığı sarkmış u düşmüş eñek HR 44, ödül gözler ü gerlü gögüzler HR 50, aldı pâlânını vü saldı ota HR 49, ol ayş ü nûş ü lezzet ü ney ü rebâb ŞD 30-13, vahş ü tayr u ins ü cin ŞD 23-11, berr ü milk ü millet ŞD 23-11, acebe kalur u tefekkür ider HR 57, dün ü gün HR 84, et ü yağ HR 86, iç ü taşlarına HR 86, şekl ü sûretde HR 58, fakr ü ihtiyâç HR 59, yir ü gök arş ü kürs ü levh ü kalem - ins ü cin vahş ü tayr ü vücûd ü adem HR 4, ki hayy ü kadir ü dâna vü yezdân HŞ 956, tâc ü taht AD 13-5, defter ü dîvan AD 13-5

233.

8. *Teşbih edatları*

şöyle kim : şöyle kim mecrûh idüptür tîğ-i gamzeñ hâ beni AT 8-1

eyle ki : ağılaram eyle ki su başdan aşar şem' bigi HM 2-4, eyle beñzer kim çekiser anda hâk ü mâ beni AT 8-4

nite ki : nite ki nergis olur mest-i bî-rîyâ olalum ŞD 128-2

nite kim : nitelim sen şem'a yakmak öğredür üstâdsın AT 20-5, yanarlar nitelim baldan irak mum 1581, nitelim şem' yanmağa şeb-i hierûnde lâyıkdur SF 9-9

san : san kılmışdı kîne HŞ 898, san gül-i ter HŞ 812, san bir açılır ŞD 48-6, san gizledilre HŞ 1677, san dâneydi encüm ŞD 3-06 san

ılduzlar içinde mâh-ı tâbân HŞ 1206, san
âb-ı revândur HŞ 1313, ŞD 109-5

sanki, san kim: sanki it artuğuydı kalanı HR 47, san kim
behişt ŞD 44-3, sanki dutardı ol ekin ile kin ŞD
67-9, HR 63, san ki Nûh âfetidür ŞD 96-13

sanasın : sanasın âfitâb-ı yig-süvâre HŞ 1342, sanasın
yağı girmiş HŞ 839

beñzer : bu mîskin ile beñzer kini vardur HŞ 1902,
beñzer ki hoş füsûn u mücerred duâ bilür
SF 8-6

gûyiyâ : virürdi gûyiyâ gönli güvâhî HŞ 975

B. SON ÇEKİM EDATLARI (POSPOSITION)

Son çekim edatları umumiyetle sâdece edat olarak kullanılan kelimelerdir. Bir ismi diğer bir kelime ile münasebetini tayin ederler. Metinlerimizde geçen belli başlı son çekim edatlarını kullanış şekillerine göre, kısımlara ayırarak aşağıda gösteriyoruz:

a. *Nominativ isteyen edatlar*

234. Bunlar *gibi, bigi; ile, birle, bile; için, teg, içre, üzre* kelimeleri dir. Bunlar arasında *bigi* kelimesini izah edemiyoruz, *gibi*'den metatez ile meydana geldiği düşünülebilir.

Bu edatlar zamirlerin genitiv hâline getirilirler.

235.

1. *Teşbih bildirenler*

bigi : benüm bigi ŞD 106-10, hattı bigi ŞD 30-10,
ay bigi HR 52, yay bigi HR 52, vefâ bigi
HŞ 1031, safâ bigi HŞ 1031, yıl bigi HŞ 1134,
od bigi HŞ 1123, Cem bigidür HŞ 1424, su
bigi HŞ 931, eli bigi HŞ 926, ecel bigi ŞD
32-4, ten bigi ŞD 74-11, kılıç bigi ŞD 4-12,
makamı bigi ŞD 18-8, gözi bigi HŞ 2050,
kılıç bigi ŞD 4-12, cânım bigi ŞD 134-11, kûşe
bigi HŞ 865, gonce bigi HŞ 1204, zülfi bigi
HŞ 1230, gül bigi HŞ 986, cânım bigi HM
4-1, mûr bigi HSN 1-3, ney bigi HM 7-4, deryâ
bigi SF 5-4, ejderhâ bigi SF 5-5, gül bigi AT
19-4,

- gibi* : bunuñ gibi ŞD 31-6, kalem gibi ŞD 27-10, îd ayı gibi ŞD 38-16 oğluñ gibi MV 7-37, kamer gibi ŞR 23-3, yaş gibi HSN 5-6, yıl gibi ŞD 85-9, DV 3202-7, gün gibi HŞ 1612, Süleyman gibi DV 304-9, serv gibi HŞ 986, akl gibi ŞD 34-11, can gibi ŞD 34-11, bâd-ı sabâ gibi HM 3-5, tâvûs gibi ŞR 8-1, gonca gibi SF 4-3, kalem gibi ŞD 27-10, gül gibi AD 14-4, güneş gibi AD 24-10
- teg-deg* : “gibi”: Zengi yüzi teg HR 36, Nûşîrevân teg DV 301-11, anuñ teg HŞ 2171 kalem teg DV 307-2, zülfi vü ahdi teg ŞD 99-9, anun teg HŞ 2171, gün deg HŞ 1505

236.*Farsça teşbih edatları*

Metnimizde farsça teşbih edatları da gibi, bigi yerine kullanılmıştır. Bunlar için bir kaç misâl veriyoruz:

- var* : hımâr-vâr ŞD 18-3, âfitâb-vâr ŞD 16-5, âşinâ -vâr HŞ 1148, kalender-vâr HŞ 1103, perî-vâr HŞ 1183, tennûr-vâr HŞ 893, bülbül-i şûrîde-vâr HM 7-2
- âyîn* : nilüfer-âyîn HŞ 888
- misâl* : beyza-misâl ŞD 2-6 misâl-i subh-ı sâdıkdur SF 9-7
- veş* : şem^ç-veş ŞD 35-13, ûd-veş HŞ 788, mûm-veş 880, lâle-veş HŞ 1179, pervâne-veş EZ 1-3
- çü* : didi hakîr oldı adûsı çü Ehremen AT 28-15
- mânend* : bu dil mânend-i tûtîdür SF 9-2

237.*2. Sebep bildiren*

- içün* : il içün HŞ 910, anuñ içün DV 302-7, yanmağ içün ŞD 171-4, yidüğüñ içün ŞD 121-7, şarâb içün ŞD 160-7, yüzini görmek içün HM 2-2, söyündürmek içün HM 2-3

238.*3. Beraberlik bildirenler*

- birle, bile, ile* : altun suyu birle HŞ 1551, tevâzu birle DV 305-13, eyülik birle DV 300-12, süñü birle HŞ 2345, melâhat bile ŞD 135-7, anlar bile DV 302-5, letâfet bile ŞD 183-1, senüñ bile

AD 24-6, anuñ ile HŞ 1465, hasret ile HSN 1-7, safâ ile SF 6-5

239.

4. *Yer ve tarz bildirenler*

içre : kirâm içre Şd 29-3, bâğı içre Dv 301-4, ten içre AD 25-2, Rûm içre HR 34 mağara içre HŞ 1157, tağ HŞ 1948, biş on gün içre HŞ 1473, bir zât-ı ekmele içre ŞD 5-5, havâsı içre ŞD 18-12, iller içre ŞD 30-1, diller içre ŞD 30-1, firak içre HM 8-5, cânı içre MV 4-45

üzere, üzre : kavî ü karâr üzre ŞD 186-2, su üzre bünyâd DV 302-8, hava üzre MV 7-29, yıl üzre DV 302-7, yol üzre HŞ 1813, ayağ üzre HS 1194, güneş üzre HM 11-3

b. *Dativ isteyen edatlar*

240. Bu edattan metnimizde sadece deg (krş, tegi Alt. gr. s. 338) sözü vardır. Tahdid ve intihâ bildirmektedir.

-a dek “-a kadar” : subha dek ŞD 52-10, başından ayağa dek HŞ 1490 kişiye dek HŞ 2345, yüz yıla dek AD 18-3, aña dek HŞ 948

-a degin : subha degin AD 22-1, âdeme degin MV 4-74

tâ (farsçadır, “-a kadar” mânasına): tâ kıyamet hâkümüñ her zerresi göre azâb EZ 5-4

c. *Ablativ isteyen edatlar*

241.

1. *Zaman bildirenler*

-den berü : andan berü ki saldı ŞD 76-3, HŞ 2012

-den girü (Bu edatla yapılan kelime grupları sûret ve daha çok zaman zarfı olarak kullanılmaktadır, edat “sonra, arkadan, tekrardan” mânâlarını ifade ediyor)

şimden girü işümüz âh ü vâý imiş ŞD 54-9, şimdiden girü HM 1-7

pes andan (Türkçe zamirle yapılmış tuhaf bir şekildir; *pes* farsçadaki “*pes ez-în, pes ez-ân* “da olduğu gibi başa gelmiştir. Yâni bir préfixe’dir; *pes andan*, ondan sonra demektir)

pes andan sordı HŞ 2034, *pes andan* tutdı yüz HŞ 2258 *pes andan* bağladılar HŞ 1247,

pes andan n'olduğunu HŞ 2040, pes andan depdi HŞ 1815, pes andan bir yüzük çıkardı HŞ 1444, pes andan aklın cem'itdi HŞ 1361

242.

2. *Tahdid bildirenler*

-den özge : senden özge yokdur âlemde varum sensedüm HM 7-6, kapuñdan özge ol kişinüñ kim karârı yok ŞR 17-4, kapuñdan özge bulunmadı çün penâh baña ŞD 71-8

243.

3. *Sebep bildirenler*

-den ötürü : nâzük tenini andan ötürü kınadı Hağ ŞD 56-11

244.

d. *İsme muzaf olan edatlar*

Bunlar umumiyetle yer ve cihet gösteren isimlerdir. Münasebetlerini bildirdikleri isimlerle tayinsiz izafet meydana getirirler:

üstine : sâye sal evc-i havâdan iy hümâ şehri üstine ŞR 8-1

içine : fikr sahrâsı içine girdi uş MV 10-2

içinde : bugün kullar içinde merdâneliğ eyler ŞR 7-4, uşşâk içinde sâhib-i nâm ü nişân idüm AT 15-4, göñlüm içinde senüñ çün taht-ı şâhî kurmuşam HSN 2-4, zevk içinde cihân HR 35

C. SORU EDATLARI

245. Soru edatları *ne* ve *ne* ile ilgili kelimelerle *kanı*, *aceb* gibi kelimelerdir. Örnekler şunlardır:

ne : nedür iki cihanda izzet ü câh ŞD 1-2

nice : nice isterem ŞD 116-6, nice geçdüñ HŞ 2124, nice idrâk itsün ŞD 3-3, hâl-i bülbül nicedür ŞD 186-10, nice şerh ide ŞD 25-1 nice olur ŞD 80-7, nice bigânelikdur HŞ 1345, nice tezvîr kıldı HŞ 1382, nice döndürdi HŞ 957, nicedür ŞD 187-1, nice sabr eylesün AD 22-3, nice tuhfe virem ŞD 94-13, nice yiyem HR 92

nice bir "ne zamana kadar": nice bir çalına bu tabl-ı heves ŞR 45-1

- neden* : bunların başlarına tâc neden/bize bu derd
ü ihtiyâc neden HR 59, ŞD 65-1
- nişe* : nişe dür döker HŞ 1355, nişe bağlanmaya
ŞD 86-3, nişe belâ nûşın sunar ŞD 70-11
- nire* : nire varam HŞ 1651
- nite* : nite ola kem HR 78, ŞD 66-7 nite hurrem olur
ŞD 80-13, nite bile kim ŞD 85-11
- ne için, niçün*: ne için bu çarh okını atar ŞD 113-5,; niçün
gökde bulınmaz HŞ 1356, niçündür yir yü-
zinde HŞ 1355, niçün olmaduk lâyük HR
80, niçün oldu bulara erzâni HR 76
- kani*¹ : kanı benüm ile karâr ü ahd ü ŞD 30-13, kanı
kerem ŞD 28-11, kanı Nûşirvân DV 301-9,
kanı ol gün kim AD 21-22, kanı hâlüm HŞ
1469, kanı dünyede bir âşık u sâdik ŞD 14-11,
ana âşık müşteri gelsün kanı MV 10-5
- kandan* : kandan soralum HŞ 1360
- kanda* : kanda bulur ŞD 11-5, kanda dur vatan-gâh-
HŞ 1593, kandasın derman yetiş HM 7-7

D. İŞARET EDATLARI

246. İşaret edatları *uş*, *uşda* ve *uşbu*'dur. Şu örnekler vardır:

- uş* : uş şark u garb ŞD 15-4, uş tâc ü tahtum DV
301-5, uş intizâr ile yürürem ŞD 78-1, uş yok
nihayet ŞD 32-12, kirpüğün yummadı uş AD
22-4, fahr eyler uş AD 13-7, uş işigün tozıdur
ŞD 71-8, uş bugün ŞD 155-8, yokdur uş ŞD
63-2, HR 35, henüz uş ağzumda süd kocar
hânım HŞ 931, giderem uş ŞR 4-5, kıldum
uş ben i'tiraf MV 3-15, yakmışım uş pervâneyi
AT 17-3
- uşda (üşde)* : üşde tığün üşde başum HŞ 935, uşda benem
dir ŞD 157-1 üşde başlaruz söze MV 3-1
- uşbu (işbu)* : uşbu kafes ŞR 45-6, işbu saneme AT 4-1, uş
ol kandan düzer HM 11-7, işbu sözleri MV 4-19

1 *kani*, *kanda*, *kancaru*, *kangı*, *kaç*, *kaçan*, sözleri farazî bir *ka-* kökünden geti-
rilmektedir (bk. Banguoğlu, *SN* s. 92; *Alt.* gr. s. 199-100; A. Temir, *Die Konjunktion
und Satzein lei tungen im Alt. Türkischen*, Leiden 1956).

E. BERKİTME EDATLARI

247. Tekid edatları metnimizde *dahi* ve onunla ilgili olarak *tağı* ve *da (de)* dir. Örnekleri şunlardır :

- dahi* : şâh-ı dü kevn olursa dahi i'tibârı yok ŞR 17-1, bayağı nakşdan dahi müreccah HŞ 1227, dahi şîrin di HŞ 976, dahi bilmediğin kim HŞ 2023, geçemez gölgesi dahi öñine HŞ 1077, dahi birkaç nasîhat viridi DV 301-3, elümüz dahi boş MV 19-35, biz dahi arz idelüm hâli Süleymânumuza HSN -1-3, can dahi kurban AT 29-2
- tağı* : bir kul bâğa tağı girmiş HŞ 899
- da, de* : ben de çoğ okımışam halka bu efsâneleri ŞD 171-8, ider rahm idene Hâlik de rahmet DV 308-6, nice boynüz kulağ u kuyruk da HR 88, varayın ben de buğday işleyeyin HR 91

F. ÇAĞIRMA (HİTAP) EDATLARI

248. Çağırma (hitap) edatları *iy*, *eyâ*, *yâ*, *-â*'dir. Örnekleri şunlardır:

- iy* : iy pâdişâh-ı âdil HR 121, iy müselman HR 912, iy dost ŞD 75-6, AT 24-1, ŞD 77-10, iy zâhid-i hod-bîn ŞD 171-8, iy yâr-ı vefâ-dâr HŞ 1091, iy kalb-i sûznâk ŞD 55-3, iy çeşm-i eşkbâr ŞD 55-3, iy şâh 163-2, iy hoca MV 9-25, iy nevbahârum HM 7-7, iy lâlehad EZ 3-1, iy dil-i miskin HSN 1-3, iy hümâ ŞR 8-1, iy seng-dil SF 2-3, iy azîz ŞD 27-2, iy hâce ŞD 7-8, iy merd-i kâmil DV 307-12, iy kâmil üstâd HŞ 1100, iy server HR 68,
- eyâ* : eyâ vasl ehli ŞD 140-2, eyâ Dâ'î DV 308-10
- â, -yâ* : yârâ seni kılalı ŞD 112-12, husrevâ bu devr içinde AD 13-10, şâhâ AD 27-12, ŞD 74-11, ŞD. 51-4, şehâ ŞD 101-2, AD 18-4, sanemâ ŞD 96-13, ŞD 160-8, yârâ ŞD 45-4, ŞD 112-12, nigârâ ŞD 144-12, sâkiyâ AD 26-6, şehâ dâd

- eyle dâd ŞR 8-3, dilberâ HSN 6-1, şâhâ HM 1-1, nigârâ SF 7-4, nâsîhâ AT 2-5
- yâ* : yâ-Rab ŞD 99-8, ŞD 54-11, ŞD 16-1, AD 25-2, HŞ 1844, AD 18-3, dur berü gel yâ Muhammed tiz didi MV 10-16
- i* : kendüzüñe vir ögüdün yüri i zâhidem diyen ŞD 92-1, görüp işüdüp didüğinden i cân MV 10-13, bâ'zı evsâfın dahi işit i yâr MV 10-59, ger Muhammed olmasa idi i yâr MV 4-25, i gönül Yûsufî sensüz yürür Şîrâzî uş cansuz ŞR 11-7, mu'cizâtından dahi işit i yâr MV 7/1-69

Not :

249. *i* şekli, *iy*'in aruz vezni icabı kısaltılmış hâlidir. Vezin dolayısıyla kısa okumak icab ettiği zaman kullanılıyor. Fakat, bâzı araştırmacılar, bu arada M. Mansuroğlu, bu hitap edatını hep kısa okumak taraftarıdır. İlk yayımlarında *i*, son zamanlarda çıkanlarda ise *e* (kapalı *e*) şeklinde tespit etmiştir. Bu tesbit herhalde Eski Türkçe'deki *ay* ve *a* hitap edatlarının mevcudiyeti dolayısıyledir. Fakat, ister *i* ister *e* tercih edilsin, edatı bir *y* ilâvesiyle okumak gerektir. Çünkü bütün yazmalarda bu şekilde harekelenmiştir ve vezin gereğince kapalı bir hece teşkil etmesi şarttır. Eski yazmalarda, ancak aruz sebebiyle kısa okumak icab ettiği zaman edat sâdece elifle veya *ye* altında kesre işaretiyle yazılıyor. Bunun dışında daima *iy* olarak geçmektedir. Esasen bu edat, farsçada da mevcut bulunmaktadır. Eski Türkçedeki *ay* şekli ile Farsçanın *ey* şekli arasındaki yakınlık, bu dilden geçen sözün kullanılmasına sebep olmuştur. Bundan başka, edatın Eski Osmanlıca'da *ve* ile birleşerek *v'iy* şeklinde de bulunması (msl. bk. *v'iy celâl-i izzetün bahrinde* ŞD 2-12), farsça ile münasebeti hakkında şüphe bırakmamaktadır.

Edatın ancak vezin icabı *i* şeklinde okunması hususunu, yukarıya aldığımız misâller açıkça göstermektedir. Bu görüşümüzü kuvvetlendirmek üzere, Mansuroğlu'nun yazılarından da bir kaç örnek alıyoruz.

Şu misâllerde edat, vezin dolayısıyla kısa okunacaktır. Mansuroğlu'nun tesbiti doğrudur:

gül vashı dilersen ko bu feryâdı *i* bülbül DH 7-3, feryâd ü figan itme *i* bülbül dahi ağzım DH 7-6, işid imdi bu ahvali

e kardaş ÇN 2, vefâ umma bu dünyadan *e* hânım ÇN 23, eğer şerrüñ ağır gelse *e* miskîn ÇN 38, sakın imdi *e* kardaş çıkma yoldan ÇN 40, gözün ile nice gördün *e* uslu ÇN 50, sanâ imdi *e* derviş kibr kandan ÇN 82

Vezin zarureti dışındakileri daima bir *y* ilâvesiyle *iy* veya *ey* şeklinde okumak lâzımdır. Mansuroğlu'ndan aldığımız aşağıdaki örneklerle *i* ve *e* okunuşu yanlıştır. Vezin sebebiyle kapalı veya uzun heceye ihtiyaç olduğundan, edat *y*'siz kabul edilirse *i*'yi ve *e*'yi uzatmak zarureti vardır:

sun *i* sâkî güle güle bize ol revh u reyhâmı DH 1-1, bu gül devrinde ömrüñi geçürme zâyi' *i* gafil DH 1-8, kim nâz-ı nâzenîn olur *i* şive ger lezîz DH 8-4, cemâlün *i* büt-i çînî cihânı dutdı sertâser DH 2-7, gözün aç gaflet içre yatma *e* dost ÇN 11, nice bir yatasın gafletde *e* yâr ÇN 13, yarağa meşgul ol sen *e* müselmân ÇN 14, niçün ussuñı dirmezsin sen *e* cân ÇN 16, bizi korkduğumuzdan kurtar *e* Hak ÇN 41, kamûsı datdı bu şerbetden *e* yâr ÇN 76, geldi yine ışk bülbülü *e* âşıkân-ı Mustafâ ŞH: O 1-1, Tañrımın habîbî *e* derdlüler tabîbî ŞH: O 3-3, *e* revnak-ı gülistân *e* hırman-ı gülâlê ŞH: O 4-1, *e* niceler bizüm bigi ışkuñ ile oldu cünûn ŞH: O 5-2

G. TEESÜRÎ NİDA (AFFECTİF) EDATLARI

250. Metnimizde teessürî nida edatları olarak, türkçe, arapça ve farsça bâzı kelimeler vardır. Örnekleri aşağıdadır:

- âh* : âh garîb âh garîb ŞD 74-9, âh gitdi kulağ ile kuyruk HR 117
- heyhât* : heyhât kanı dünyede bir âşık u sâdık ŞD 14-11
- hasretâ* : hasretâ derdâ ki vuslat ni'metini bilmedüm ŞD 133-9
- zinhâr* : ta'n itme zinhâr DV 306-8
- zihî* : zihî şerm HŞ 911
- hey hey* : didi âbuy hey hey yaman it HŞ 2358
- ahsent-şâbâş* : didi ahsent şâbâş 2145,
- dirîgâ* : dirîgâ gül-i dehr hârına degmez ŞD 116-10

VI. FİİL

A. OLUMSUZLUK EKİ

251. Her çeşit fiil zaman ve sigalarında menfi eki olarak *-ma*, *-me* kullanılıyor. Ek fiil köküne getirilir, zaman ve şahıs ekleri kendi sinden sonra gelir.

Menfi şekli örnekleri, fiil çekim bölümünde her sığa için verilen misâllerin sonunda gösterilmiştir.

B. BİLDİRME EKLERİ VE CEVHERİ FİİL

252. Haberin geniş zaman hâlini ifade için kullanılan 1. ve 2. şahıs ekleri şahıs zamirlerinden; 3. şahıs eki ise *tur-* fiilinden meydana gelmiştir. Haberin, görülen ve anlatılan mazi sigaları ile dilek-şart sigası *i-* cevherî fiili ile yapılır.

1. *Bildirme geniş zaman ekleri* (Edat-ı haber, copule)

Teklik 1. şahıs: *-am*, *em*, *-ven*

252. Eski Türkçede şahıs zamiri halinde idi. Bugün *-im*, *-im* şeklindedir; b/v değişikliğine uğrayarak *-ven* şeklini de almıştır. Eski Osmanlıca devresindeki *-am*; *-em* şekli, bugünkü şeklin inkişafında bir merhale olmuştur. Ekin ne zaman *-im*, *-im* hâlini aldığını metinlerden kesin surette tesbit etmek mümkün değildir. Fakat, 16. yüzyıldan itibaren değişmeğe başladığı tahmin edilebilirler. Bugün *-am*, *-em* şekli Doğu Anadolu bölgesinde Azerî şivesine yakın ağızlarda görülmektedir.

Metinimizden örnekler şunlardır:

-am, *-em* : ışkuñ şehîdiyem ŞD 160-8, eyle mestem HŞ 1396, her işüñe nâzıram HŞ 2271, benem HR 113

-ven : mukırven HŞ 935, bîçare benven ŞD 98-10

2. Şahıs : *-sın*, *-sın*

254. Bugün vokal, köküne uyarak yuvarlak olmaktadır. Osmanlıcanın son devresinde ek *ñ* ile yazılmıştır.

-sın : yolcı konuksın bugün DV 302-1, hâsilısın ömrümüm ŞD 124-12 gözüm nûrısın HŞ 1532

-sın : yigitsın ŞD 125-2, eyüsin DV 303-12

3. Şahıs: *-durur*; *-dur*, *-dür*

255. Eski Osmanlıcada dur- fiiliyle beraber, fiilin ek hâline gelmiş *-dur*, *-dür* şekilleri de kullanılmıştır; *-durur* şekli nisbeten fazladır. Bugün sâdece ekleşmiş şekil mevcuttur; yuvarlaklık, düzlük bakımından da kökün vokaline uymaktadır:

-durur : nâdân durur ŞD 50-13, yıl durur DV 302-8, dilde tesbîhüm durur AD 15-5, gözüme tağ durur HŞ 1471

-dur, *-dür* : can senüñdür ŞD 95-10, nüktedândur bilür HR 122, ol bir güneşdür AD 15-10

Çokluk 1. şahıs: *-uz*, *-üz*

256. Ek biz zamirinden b/v değişikliği ve dudak konsonantının tesiriyle yuvarlaklaşma neticesinde inkişaf etmiştir; bugün *-ız*, *-iz* şeklindedir. Eski Osmanlıcada vokali daima yuvarlak olan eklerdendir.

-uz : peşimânuz HŞ 1286, konuğuz HŞ 1979

-üz : kemüz ŞD 120-13, bizüz HR 80, bizüz HR 58

2. Şahıs: *-sız*, *-siz*

257. Zamirden gelen ek, Eski Osmanlıcada kendini muhafaza etmiştir. Bugün *-sınız*, *-siniz* şeklindedir.

canlarumsız HŞ 1291, dermanlarumsız HŞ 1291

2. Görülen geçmiş zaman

258. Teklik 2. şahıs: *-idüñ*

gül idüñ HŞ 1592

259. 3. şahıs: *-idi*

suda idi HR 40, kısıda idi HR 40, gönlüm idi bâğ ü râğuñ HŞ 1592, gürbüz idi DV 301-1, yig idi ŞD 133-10, hurrem idi HŞ 981, hemdem idi HŞ 981

260. Çokluk 1. şahıs: *-idük*

pür-safâyidük ŞD 45-9

261. 3. Anlatılan geçmiş zaman

işümüz âh ü vây imiş ŞD 54-9, asâ dinilen ejdehâyimiş ŞD 54-6, berk imiş yâ-Rab gönüller Tûr-ı Mûsâdan ŞD 140-5, nice kendüm-nümâ imiş ŞD 54-8

4. Dilek-şart

262. Teklik 1. şahıs *-isem*

neyisem ŞD 127-6

262. 2. şahıs: *-iseñ*
hakikat ehliyiseñ ŞD 12-1, er iseñ DV 304-7, ârif iseñ ŞD 160-13, iseñ ŞD 160-13, degülseñ nakş-ı bî-ma'nâ HŞ 1296

264. 3. şahıs: *-ise*
karañuyise ŞD 85-12, ay ise HŞ 1355, gün ise HŞ 1355, perîyise HŞ 1356, ferîşteyse HŞ 1356, akluñda yoğ ise killet HR 82, neyise DV 305-9, degül ise yalan ŞD 56-2, degülse ganî ŞD 61-2

5. *-dük partisipi*

265. i- fiilinin *-dük partisipi*, bir ek gibi sayılmış ve çok zaman kökün vokaline uyarak kalınlaşmıştır:
bilürdü hakk ıduğm cediti va'di HŞ 973, sürûrı az ıduğm gussasından HŞ 977, sevüñ hakikat ıduğma şekk iden Şeyhi 102-9

6. *-iken gerundiumu*

266. Hâl bildiren bu gerundiumun Uygurcada ince ve kalın şekilleri vardır (bk. Alt. gr. 437). Bugün bütün fiillerinin hâl gerundiumu i- fiilinkiyle ve ince olarak yapıyor. Çok zaman i- düşmektedir.

Şimal Türkçesinde i- fiilinin partisipi bu gerundium tesiriyle iken şekline girmiştir. İfade ettiği mâna, Batı Türkçesinde olduğu gibi hal partisipi değil, mazi partisipidir, "işmiş" anlamına gelmektedir. Metnimizde kullanılış bugünkü gibidir.

iken muhtâç HR 115, fitne bekçiyiken ŞD 120-1

C. İSİMDEN FİİL YAPMA EKLERİ

1. *-a-, -e-*

267. Örnekler şunlardır:

göz-e-t : (bk. SN 221), gözetmezse ŞD 36-13, gözetdüm HŞ 2052

uğur-a- : uğrayu geldi HR 110, uğradum HŞ 1831, uğrar HŞ 1912, ŞD 180-2, uğrayasın bilmedüm ŞD 303-10

2. *-ar-, -er-*

268. Bu ek umumiyetle bir renk ifade eden isimlere gelir: ağarmaz HR 36, ağardup HŞ 1700, ağardı MV 13-28, gögermiş HR 93, HR 95, ŞD 67-9, ŞD 67-11, karardur HŞ 1996, kararmış

HŞ 1580, karardı ŞD 153-4, kızardur idi HŞ 2005, sararmış ŞD 153-4, sarardur HŞ 1996, sarardı ŞD 151-6, yeşermedin HŞ 2141, suvardı HŞ 1551, suvarılmaz ŞD 80-3

3. *-da-, -de-*

269. Bu ekle yapılan fiiller mahduttur (bk. SN 224). Bugün daha ziyade tabiat sesini taklîd eden iki heceli kelimelerden fiil yapılmak. tadır.

alda-“aldatmak”: aldamasun ŞD 14-1, aldaymaz ŞD 17-13
ünde- “çağırmaq” :halkı ol mühr ile Hakk’a ündedi MV 9-29

4. *-ik-, -ik-*

270. işlek bir ek değildir. Mahdut kelimelerde görülüyor.¹ Şu örnekler vardır (Kırş. SN 230):

tar-ik- : tarıkdı HŞ 1901

bir-ik- : birikesiz HŞ 1508

göz-ik- : dañı doğmadın gözükdü mu‘cizât MV 4-28

5. *-l-*

271. Şu örnekler vardır:

egri-l- : egrile yol HŞ 1410

ince-l- : inceldi ŞD 151-6

kısa-l- : kısaldur HŞ 1996

yüce-l- : yüceldi ŞD 27-1

dinc-el- : dincelmişdurur HŞ 1547

6. *-la-, -le-*

272. Çok kullanılan bir ek olup, isimlerden muhtelif mânada fiiller yapar:

acebler ol kişi ŞD 80-13, ayaklayu HR 94, bağışlasun HŞ 1 1526, bağışlamağa ŞD 120-13, bağışla DV 308-8, bağla kapusın HŞ 2198, bağladı HŞ 1689, bağlayup ŞD 127-10, başladı HR 99, başlasañ DV 303-11, belinledi HŞ 1665, besleye ŞD 143-13, dişlemege HR 94, ŞD 67-10, dişlerler HR 8 gizleyelüm HŞ 1298, gizleyem ŞD 111-1, gözleyürek HŞ 1671, gözler iseñ ŞD 124-5, gözlemek HŞ 1996, gözde ŞD 28-12 gözlesün HŞ 908, gözleyelüm HŞ 1298 gözledük ŞD 188-10, ırlayup HR 99, ŞD 68-2; iniler ŞD 179-5, inilet ŞR 11-6, işlerler HR 84, işit-

¹ Ekin taşıdığı mânâ ve diğer örnekler için bk. T. Kowalski, *De la nature du causatif et du passif dans les langues Turques* : Rocznik Orientalistyczny XV, s. 430-438.

mezlenesin ŞD 16-2 işlemege HR 94, işleyeyin HR 91, izlediler HŞ 1577, kaplamasaydı ŞD 28-4, karşıladılar HS 1867 karşılar HŞ 1489, kışlayayın HR 91, otlayup HR 84, suladılar HŞ 1867, tañlama ŞD 107-6, ögütler HŞ 1231, yaylayup HR 91

Bu ekin dönüşlülük şekli de metinlerimizde mevcuttur: ağıllanıcak ŞD 122-10, atlandı HŞ 873, avlanmağa ŞD 106-1 azıklan DV 305-1, bağlandı ŞD 2-5, HŞ 2368, dinlemedi HŞ 1633, hastelendi HŞ 15 1590, yankulanurdı HR 53

Ekin meçhul mânası taşınması da mümkündür: başlana aduñ ile ŞD 30-2

7. -r-

272. Örneği çok azdır:

delürmişse ŞD 91-12, delürdi şöyle kim HŞ 1392

8: -sa-, -se-, -mse-

274. -sa eki umumiyetle arzu etmek, saymak mânası verir, ekin -mse şekli de vardır:

susamışdur HŞ 2282, susadı ŞD 155-12, benümsenme DV 305-2 susadum MV 7/1-9, görmiyeldên yüzüñi ben kim nigârum sen-sedüm HM 7-1

D. İSİMDEN YARDIMCI FİİLLERLE FİİL YAPMA

275. Yabancı asıllı kelimeler, *it-*, *kıl-*, *eyle-*, *ol-* yardımcı fiilleri kullanılarak fiil hâline getirilmektedirler. Bunlardan *it-*, *kıl-*, *eyle-* ile yapılanlar geçişli (transitif), *ol-* ile yapılanlar geçişsiz (intransitif) mânaya sâhiptirler. Ashında yardımcı fiiller olmamakla beraber *bul-*, *ur-* ve *dut-* fiillerinin oynadığı rol de hemen hemen yardımcı fiillerinki gibidir. Hemen her yabancı menşeli isimle bu sûretle fiil meydana getirmek mümkün olduğu ve o devirde pek çok arapça ve farsça kelime dilimize girmeğe başladığı için, bu hususta pek çok örnek verilebilir. Bir fikir edinmek üzere, birkaç misâl vermekle yetiniyoruz.

1. *it-* ile yapılanlar

276. afv itdi HŞ 946, itme ihmal HŞ 1943, kifâyet itmez ise HŞ 1923, el bir iderler HŞ 1733, cehd iderek HŞ 1756, it hokkobâzi HŞ 1485, seyr idem HŞ 1443, ayş ider HŞ 1439, arz itdi HŞ L 394, yat itdi, yarağ itmiş HŞ 1564, ider çâk HŞ 1559, şürû^c itdi HŞ 1366, cem^c itdi HŞ 1361, itdi revân HŞ 1399, idem haberdâr HŞ 1335, itmiş iken âlemi denk HŞ, 1174, tedbir ideyin HŞ 1104, idemez fark HŞ 1033

277. 2. *ol-* ile yapılanlar

şâd olsun DV 300-10, meşhûr ola DV 304-9, emîn olma DV 307-5, şâd ol ŞD 28-1, daim ola ŞD 30-3, olur idi lâyıık ŞD 6-12, rûşen oldu ŞD 18-12, mağrûr olmasun ŞD 148-3, yarağ olındı HŞ 2114, mâni' olur ŞD 149-12, mahrûm olmayısar ŞD 112-8, olma gâfil ŞD 125-2, mest oldu ŞD 20-10, hemdem oldu ŞD 25-10 müşevveş ola AD 17-2 berdevâm ola AD 20-7, sabâh oldu AD 22-2, tali' olur, AD 15-8, münkad olupdur AD 14-6, oldu kavi AD 13-5

278. 3. *eyle-* ile yapılanlar

yir eyler seng içinde HŞ 1957, eyleye al HŞ 1808, hurmet eyleñ HŞ 1760, eyle haberdâr HŞ 1477, cem' eyler ozini HŞ 1455, pür eyler HŞ 1427, eyleme pinhân HŞ 1391, teftiş eyleseñ HŞ 1364, cem' eyledi 1353, eyledi cûş HŞ 1337, dirîğ eyleme HŞ 1172, terk eyleyem HŞ 1101, urundı eyleyüp HŞ 1059, bir eyler HŞ 1073, eyledi cûş HŞ 1279, seyr eylediler HŞ 1265, devr eyledüm HŞ 1004, zâyi' eyleme HŞ 823, hurmet eyler imiş HR 66, eylemez güç HR 32, müeyyed eylemiş AD 14-2, azm eyleseñ Ad 14-1, fahr eyler AD 13-7

279. 4. *kıl-* ile yapılanlar

kılır mat HŞ 1027, yavu kılar kendüzini HŞ 1455, kılır HŞ 2194, kıldılar konuklık HŞ 1877, işâret kıldı HŞ 1513, beşâret kıl HŞ 1500, kerem kıl HŞ 1459, humâr kıl AD 17-5, i'tibâr kıl AD, 17-6, şerm-sâr kıl AD 17-7, âşikâr kıl AD 18-4, iftihâr kıl AD 18-10, haksâr kıl AD 18-14 târümâr kıl AD 18-12, yâdigâr kıl AD 19-9, kılduñ al ŞD 75-9, kılup rivâyet HŞ 791, kıldum temâşâ DV 301-12, kıldum nasihat DV 301-13

280. 5. *bul-* ile yapılanlar

buldı emn ü emân HR 29, fırsat bulursa DV 306-13, bulsun ferah AD 26-11, bulmuş idi hayât ŞD 6-13, kapuñda bulur hurmeti bulupdur istikmâl ŞD 12-11 imtiyâz bul Ad 18-8, buldı neşv ü nemâ ŞD 5-13, yol buldı HŞ 1663

281. 6. *dut-* (*tut-*) ile yapılanlar

becit tut HŞ 2270, duttuk boyun fermânına ŞD 155-9, göñlüni hoş dut DV 305-4, çarh arkası dutar ham ŞD 21-4, irak dutsun AD 23-5 ibret tutardı HŞ 817, ma'zûr duta kim ŞD 159-5, kulak dut DV 300-3, dutardı kin HR 93, nasîhat kim dutarsa, DV 308-11, ümid tutardı HŞ 1966, hakka dut yüzüñ ŞD 12-1, yolın tutdı HŞ 1850

282.

7. ur- ile yapılanlar

adını Husrev-i Pervîz ururlar HŞ 809, urdı ateş HŞ 1576, berk urur AD 24-10, urulmadı binâsı ŞD 13-9, geh baş taşa urdı HŞ 917, dest urmayan ŞD 6-10, ursa dem ne aceb ŞD 58-6, kollarına diş ururlar HŞ 1873, kulağ u ram ŞD 127-, ursa lâfi DV 305-7, urmaz nefes ŞD 3-12, od urur ŞD 10-12, uram pervâz ŞD 132-13, raks urur çınar ŞD 26-13, ağaçlar sema^c urur ŞD 26-12, urula başuma tâc HR 115-, urur ta^cnı HŞ 849, tılısm urdı HŞ 1329, yüzüm ururam ŞD 113-8, yire baş urdı HŞ 922

E. FİILDEN FİİL YAPMA EKLERİ (Deverbal fiiller)

282. Metnimizde bina değişikliği mâhiyetinde olmayan fiilden fiil yapma hâli, çok az görülmektedir. Sâdece bir -k eki kullanılmıştır. Bu ek manayı şiddetlendirmektedir, intensitif bir mâhiyettedir (bk. aç-> açık- *DLT* 3 ; al-> alık- *DLT* 19)

metnimizdeki örnek şudur (krş. turuğ- SN 235): turukmaya irişe ŞD 100-8

1. Faktitif (ettirgen) ekleri

284. Geçişli (transitif, müteaddi) ve geçişsiz (intransitif, lâzım) fiil tabanlarına gelir. Faktitif ekleri ilâve edilen fiiller büyük çoğunlukla geçişli olurlar. Metnimizde geçen faktitif ekleri şunlardır:

a. -ar-, -er-

285. Bu ek, muzari ekine benzemektedir. Aşağıdaki misâllerde fiiller faktitif eki olarak neyi alıyorlarsa muzari olarak da onu alıyorlar. Arada fark yoktur.

çıkardı HŞ 144, HŞ 2184, ŞD 136-4, çıkarup ŞD 183-7, çıkarur HR, 104, gidermiş HŞ 2136, gider ŞD 45-4, gider ol fikri ŞD 132-4, kapardı HM 3-4, uyardum DV 306-12

b. -ur-, -ür-

286. Eski Osmanlıca, ekin vokali daima yuvarlak olup, imlâsı son zamanlara kadar değişmeden devam etmiştir; bugün kökün vokaline yuvarlaklık-düzlük bakımından uymaktadır.

Eski Osmanlıca metinlerinde art-, gey-, ir-, tat-, sız-, üst-, fiillerinin faktitifleri art-ur-, geyür-, irür-, tadur-, sızur-, örtür-, şeklinde yapıldığı hâlde bugün -dur ekip ile yapılmaktadır (arttır-, giydir-, erdir-, tattır-, sızdır-, örttür-).

Metinlerimizde bu ekle yapılan faktitif örnekleri şunlardır: arturdı AT 5-2, HŞ 879; arturup HS 7-5, arturur MV 8-10, SF 8-6; artura ŞD 156-12, HS 861, bitürdi HŞ 1191, geçürdüm DV 301-6, geyürdi ŞD 116-6, içürmiş idi HŞ 1074, irürdi AT 10-2, HŞ 897; örtürme ŞD 165-6, sızurup HR 63, tadurdun ŞD 6-11, toyurdu HŞ 2286, yaşuramaz idi HŞ 1537, yitürdiler MV 18-40

c. -gür-

287. Bu ek, sâdece ir-gür- ve dir gür- fiillerinde klişeleşmiş olarak mevcuttur; irgür- Divan edebiyatı metinlerinde son zamanlara kadar yaşamıştır. (msl. irgürsün İsfahan'a İstanbul diyârını - Nedîm).

Metinlerimizde ir- fiilinin irür- ve irgür- olmak üzere iki faktitif şekli bulunmaktadır:

irgür- : irgürdi MV 10-15, irgüre ŞD 184-11, AD 27-11, irgürürler DV 308-1

dirgür- : ölüler dirgürürler her nefesde ÇNG 183-4

d. -t-

288. Umumiyetle vokalle biten kelimelere gelir; akıt-, azıt- gibi konsonantla biten birkaç kelimeye geldiği de görülüyor. Aradaki yardımcı ses -ı, -i'dir. İki vokal arasında -t- tonlulaşıp -d- olmaktadır.

akıtmasun ŞD 100-4, akıdalum MV 19-22, azıtmadı ŞD 15-4, benzetdüm ŞD 131-5, berkitdi HŞ 1689, dağıdup ŞD 72-4, dirildür ŞD 81-6, getürdelüm HŞ 2101, incidürdi HŞ 1599, yoldan iyledür DV 304-10, kuşatmışdı HŞ 2293, okıtdı DV 301-2, okıdur HŞ 828, ödetdi HŞ 2371, öğretmiş HŞ 1040, sapıdur HŞ 1912, sıçratdı HŞ 1815 HŞ 1573, söyletme DV 303-3, uşada ŞD 163 12, uzatma ŞD 69-12, yüceldürseñ ŞD 24-11, düzetdiler ŞD 26-19

e. -dur-, -dür-

289. Bu ek bugün de fazlaca kullanılmaktadır.

bildür HR 76, bildüreler ŞD 8-7, HR 7, çekdürür HŞ 1852, getürdi ŞD 136-4, ŞD 162-6, irişdürem HŞ 1443, karışdurmuşam ŞD 7-11, öldürdi ŞD 155-10, öldürür ŞD 89-8, soldurmasun ŞD 125-1, tolurdur ŞD 7-11, ulaşıdurup HŞ 2354, yağdurur AD 16-5, yaraşıdurmuş ŞD 162-12, kondurdu ŞR 4-2, göge ağdurdılar MV 18-6, söyündürmek için HM 2-3, her olanı ol oldurur MV 2-27

f. -der-, -ter-

290. Bu ek, *gönder-*, *dönder-*, *göster-* gibi pek mahdût kelime de görülüyor. Bunlardan *göster-*'in izahı güçtür, *gös-* diye bir fiil yoktur. *DLT*'de mevcut olan *körse-* sözü *körset-* fiilinin yapılabileceğini mümkünleştiriyor. Bu vaziyette *göster-* şeklinin metatez neticesi meydana geldiği ileri sürülebilir. Aynı zamanda *DLT*'de "gördürmek" mânasına bir de *közger-* fiili vardır. Doğru yolu göstermek mânasına *könger-* fiilinin (*DLT*), bir de *köndger-* şekli bulunduğu göre (*DLT* 360) *közger-*'in de *közdger-* şekli olabileceği tasavvur edilebilir. Böyle olduğu takdirde, -g-nin düşmesi neticesi *göster-* sözü ortayı çıkmıştır denebilir. Fakat, her iki izah da şimdilik ihtiyatla karşılanmalıdır.

g. -z-

291. Çok az kullanılan bir ektir, işlek değildir. Mahdut bir kaç kelimedede görülmektedir.

tüdüz- (krş. Alt. gr. 167): anber tüzüdüğü ne aceb câna gözlerüñ ŞD 120-6

2. Meçhul (edilgen, passif) ekleri

292. Passif fiiller geçişli fiillere -l- eki getirilerek yapılır. Fiil kökü -l ile yahut vokal ile bitiyorsa meçhul yapma eki -n'dir.

a. -l-

293. Passif yapma eki umumiyetle -l'dir:

anıla ŞD 30-1, ayrıldı HŞ 2319, ayrılamaduk ŞD 188-7, dirildi "derildi" HŞ 1561, dökilüp HR 109, dökilür HR 109, dökilür HŞ 1037, düzilse ŞD 148-3, görtrilicek ŞD 100-12, içilsün AD 24-2, öğilse HŞ 1838, öğilmiş HŞ 1083, örtile mi HŞ 1242, saçılmış ŞD 120-5, saçıldı HŞ 1190, sürilmeye ŞD 149-1, yayılup HŞ 1602, yazılmadı ŞD 31-2, yıkıla HŞ 1352, yonılmış HŞ 1157, yorıldı HŞ 1638, yorulur ŞD 63-12, yuyılmaz ŞD 106-2

b. -n-

294. Vokalle yahut -l ile biten fiil köklerine gelir. Batı Türkçesine hâs bir özelliktir. Başka şivelerde -l- ile yapılmaktadır:

bezendi HŞ 807, HŞ 1974; bilinmedi ŞD 14-13, bulunmadı ŞD 159-2, dinür ŞD 5-7, döşenmişdi HŞ 1266, kazındı HŞ 1552, okınmadı ŞD 31-2 olındı HŞ 2114, söylene ŞD 100-12

c. -nl-

295. Vokalle biten bâzı fiillerinin meçhul şekli iki ek birden getirilerek yapılmaktadır:

dinile ŞD 7-7, dinilmeye HŞ 1055, ŞD 169-13, dinilmedi ŞD 70-9, konılmış HŞ 1157, konıldı HR 86, ŞD 67-2

3. *Dönüştürülme (mutavaat, réfléchi) ekleri*

Geçişli fiillere -n- getirilerek mutavaat (réfléchi) yapılır. Az olmakla beraber, bâzı fiillerde mutavaat yapmak için -l- kullanılmıştır.

a. -n-

296. Örnekler aşağıdadır:

arınmadı ŞD 14-5, ŞD 165-9, bezenür ŞD 29-1, bezendi ŞD 26-3, bulınduk ŞD 188-6, bulnur HN 2195, bürindi HŞ 1330, deprendi HŞ 2319, dükenür ŞD 29-10, döğindi HŞ 1588, görinen ŞD 122-6, görinür ŞD 137-13, HŞ 1210, görindi ŞD 158-9, HŞ 1274, HŞ 1330, HŞ 1624; idinmiş HŞ 1056, idindi HŞ 1250, HŞ , 918, idinmez HŞ 2111, idinür HR 19, idinmiş idi HŞ 1960, idingil DV 305-12, kondı HŞ 1641, olındı HŞ 1247, oynandı HŞ 1281, sevindi HŞ 1549, sevinürsin ŞD 77-9, togranur idi ŞD 63-13, toyunur ŞD 36-1, urındı HŞ 1588, yayınuñ, HŞ 1596, yunurken HŞ 1705

b. -l-

297. Şeklen meçhul ise de, mâna itibariyle mutavaat olan bâzı fiiller vardır:

açıldı HŞ 1549, açılun AD 24-2, ayrıldıñ HR 112, ayrılmasun HŞ 1462, dirildi "derildi" HŞ 1930, dirilürse HŞ 2309, egilüp ŞD 155-10, tağılır HŞ 2309, yarıldı ŞD 76-4, yayılır HŞ 1739, bükilmiş HŞ 2175, dökilmiş HŞ 2175

4. *İşdeşlik (müşareket, réciproque) ekleri*

298. Geçişli ve geçişsiz fiillere -ş- getirilerek müşâreket (karşılıklı, işdeş) yapılır:

bişmek HŞ 1813, böğrüşüp HR 53, girişdi HŞ 2322, karışdı HŞ HŞ 2322, virişdi HŞ 2322

F. FİİL ÇEKİMİ

Fiil çekiminde sigalar basit ve birleşik olmak üzere iki kısımda incelenmiştir.

I. BASİT SİGALAR

299. Basit sigalar bildirme (haber ihbar) ve inşâ (dilek) sigaları olmak üzere iki çeşittir.¹

a. Bildirme (haber, ihbar) sigaları

1. Şuhudi mazi (görülen geçmiş zaman, praeterite)

300. Asıl geçmiş zaman eki -dı, -di dir. Yazılışı itibariyle konsonat benzeşmesine tâbi değildir. Teklik ve çokluk 1. ve 2. şahıslarda vokal daima yuvarlaktır. Şahıs ekleri 1. şahıs için -m, -k; 2. şahıs için -ñ, -ñüz dür.

Teklik 1. şahıs: -dum, -düm

irdüm HŞ 1830, uğradum HŞ 1831, buldum ŞD 133-10, kıldum DV 301-12 sordum ŞD 27-2, didüm ŞD 44-11, uyardum DV 306-12, gitdüm ŞD 133-3, oldum ŞD 3-4, ayrıldum HR 112, virdüm HŞ 1398, azdum HŞ 1412, yazdum HŞ 1412, gördüm ŞD 131-5, benzettüm ŞD 131-5

2. şahıs: -dün, -dün

gitdün ŞD 6-4, gördün AD 16-1, vardun ŞD 156-6, kıldun HŞ 1981, geçdün HŞ 2124, gördün HŞ 2124, döndün ŞD 6-9, didün ŞD 6-9, kıldun ŞD 75-6, olduñ HŞ 1418, HŞ 1595

3. şahıs: -dı, -di

çıkardı HŞ 1444, çekdi HŞ 1829, itdi HR 60, didi HR 61, kaldı ŞD 85-9, tükendi ŞD 186-2, getürdi ŞD 161-1, diledi HŞ 1640, aradı HŞ 1641, begendi HŞ 1641, inidi HŞ 1641, kondı HŞ 1641, oturdu HŞ 1642, urdu HŞ 1642, tutdu HŞ 1642, durdu HŞ 1642

Çokluk 1. şahıs: -duk, -dük

geldük ŞD 16-6, bulındık ŞD 188-6, gözledük ŞD 188-10, geçürdük AD 24-6, geçdük 120-8, bildük AD 30-1, gördük 30-7, işitdük HŞ 1155, HŞ 1400 getürdük HŞ 1401

3. şahıs: -dılar, -diler

didiler ŞD 28-12, güller açıldı HŞ 1254

¹ Eski Anadolu metinlerinden birinde geçen fiiller için bk. Halide Dolu, *Dâstân-ı Varka ve Gülşâh'ın fiil çekimi*: TDAY 1954, s. 221-231.

301.*Menfi şekli :*

bilmedüm ŞD 133-9, ŞD 134-1; sürmedüm ŞD 133-13, gelmedüm ŞD 133-3, acımaduñ HŞ 968, bulmadı ŞD 4-1, turmadı HŞ 1228, azıtmadı ŞD 15-4, gidermedi ŞD 106-7, belürmedi HŞ 1433, bilmedi ŞD, kalmadı ŞD 186-2, kılmađuñ ŞD 56-3 olmaduk HR 80

Soru şekli :

usanmaduñ mı ŞD 151-3

2. *Naklî mazi (Anlatılan geçmiş zaman, dubitativ)*

302. Nakli mazi eki -mış, -miş dir. Bâzan -up, -üp gerundium eki de kullanılmaktadır. Şahıs çekim ekleri, şuhudî mazi ve temenni (dilek -şart) şekillerinden başka bütün şekillerde şu eklerdir:

Teklik	1. şahıs	-am, -em
	2. şahıs	-sin, -sin
	3. şahıs	eksiz (-durur, -dur, -dür)
Çokluk	1. şahıs	-uz, -üz
	2. şahıs	-suz, -siz
	3. şahıs	-lar, -ler (-durur)

303.

a. -mış, -miş eki ile

Teklik 1. şahıs: -mış-am ; -miş-em

kılmışam ŞD 142-13, karışdırmışam ŞD 122-8, komışam ŞD 127-1, irmişem ŞD 34-13, okımışam ŞD 171-8, düşmişem ŞD 74-11, ölmüşem ŞD 160-8, bulmuşam HŞ 1362, olmuşam HŞ 1363

2. şahıs: -mış-sın, -miş-sin

dimişsin ŞD 179-1

3. şahıs: -durur, -dur, -dür, yahut eksiz

kararmış HŞ 1580, köyinmiş HŞ 1580, virmişdür ŞD 158-1, susamışdur HŞ 2282, olmuşdur ŞD 99-3, gitmişdurur HŞ 1889, dincelmişdurur HŞ 1547, açmışdırur HŞ 1450

Çokluk 1. şahıs: -mış-uz, -miş-üz

görmemişüz ŞD 112-12, durmuşuz ŞD 186-2

Menfi şekli :

komamışdı HR 41, sevmemiş HŞ 1018

b. -up, -üp eki ile

304. Umumiyyetle 3. şahısta kullanılıyor. 2. şahısta kullanıldığı hakkında tek misâlimiz vardır. Bugün Doğu Türkçesinde (Özbekçe,

Kazakça v.s.) 2. şahısta hâlâ, aslî şekil muhafaza edilmekte *tur-* fiili ile kullanılmaktadır (msl. kelüp turur sen). Ek esasında gerundium ekidir. Gerundium tasrif edilmeyen şekil olduğuna göre, *-up* ekinin böyle bir fonksiyona sâhip olması kendisinden sonra gelen *tur-* fiilinin düşmesiyle mümkün olmuştur. Bugün, Doğu Anadolu bölgesinde ve Azerî lehçesinde *-up* gerundium eki naklî mazî mânasına pek çok kullanılmaktadır.

arup-sın HŞ 1880

olup durur ŞD 181-5, bulup-dur ŞD 12-11, gelüp-dür DV 302-2, gelmeyüp -dür AD 26-12

3. *Muzari (Geniş zaman -aoriste)*

305. Muzari ekleri, Eski Türkçede umumiyetle *-ur*, *-ür* nâdiren *-ar*, *-er*, çok az olarak da *-ır*, *-ir* idi. Vokalle biten bir kelimeye getirildiği zaman *-(y)ur*, *-(y)ür*, nadiren de *-r* şeklinde bulunuyordu (bk. *Alt. gr.* 216). Eski Osmanlıcada ise, *-ur*, *-ür*; *-ar*, *-er*; *-r* ekleri kullanılmıştır; *-ur*, *-ür* Eski Osmanlıcada vokali daima yuvarlak olan eklerdendir (bk. 33). Ekin vokalinin köküne düzlük-yuvarlaklık bakımından uyması (*-ır*, *-ir* şeklinin görülmesi) daha sonraki yüz yıllarda olmuştur.

306. Eski Türkçe ile Osmanlıca arasında, muzari bakımından görülen ikinci bir fark da, *-ur*, *-ür* ekindeki vokalin Osmanlıcada yardımcı vokal gibi telâkki edilmesi ve bunun neticesi vokalle biten bir kelimeye getirildiği zaman *-r* hâlini almasıdır. (msl. Eski Türkçede *okı-yur* olan şekil Osmanlıcada *okı-r* hâlinededir). Ekin inkişafı gerundium eki *-up*'un tersine cereyan etmiştir. Eski Türkçede ek *-p* olup, vokal yardımcı olduğu halde Osmanlıcada ek *-up* olarak telâkki edilip, vokalle biten bir kelimeye getirildiği zaman araya yardımcı *-y-* gelmiştir. (msl. Eski Türkçede *okı-p* olan şekil Osmanlıcada *okı-y-up* hâlinededir).

307. Muzariye getirilen 1. ve 2. şahıs ekleri, naklî mazide olduğu gibi şahıs zamirlerinden inkişaf eden eklerdir (*-am*, *-em*; *-sın*, *-sin*; *-uz*, *-üz*; *-sız*, *-siz*) 3. şahsın tekliğinde ek yoktur, çokluğunda *-lar*, *-ler* gelmektedir.

Muzaride 1. şahıs eki olarak, daha az olmak üzere, *-ven* şekli de kullanılmaktadır.

308. a. *-ur*, *-ür* eki ile

Teklik 1. şahıs: *-ur-am*, *-ür-em*

kaluram ŞD 115-8, ölürem HŞ 1460, bilürem ŞD 126-3, gözedürem HR 115, sakınuram HŞ 1543, buluram HŞ 1667

1. şahıs: *-ür -ven*

bilürven HŞ 2222, HŞ 2077, HŞ 1667, HŞ 1489; görürven HŞ 832, HŞ 1530, ŞD 19-7; itmezven HŞ 1989, kayırmazven HŞ 1540, dimezven HŞ 1845

2. şahıs: *-ur-sın, -ür-sin*

sevinürsin ŞD 77-9, bulursın HŞ 1420, gösterürsin HŞ 1652, bilürsün DV 301-10

3. şahıs: *-ur, -ür (eksiz)*

virür ŞD 167-4, dökilür ŞD 96-13, geyür HŞ 2281, sanur HŞ 2296, kılur HŞ 924, alur HŞ 2372, kalur HŞ 2372, urur ŞD 77-10, yatur ŞD 63-2, bilür ŞD 69-12, olur ŞD 81-3, turur HŞ 1175, varur HŞ 1176, gelir ŞD 45-9, girür DV 307-7, yigürür ŞD 36-7, belürdür DV 308-8, utanur DV 307-10, yorulur HR 44, aldanur DV 304-12, çıkarur HR 104

Çokluk 1. şahıs: *-ur-uz, -ür-üz*

bilürüz HŞ 1297, HŞ 1932, HŞ 2256

Çokluk 3.: *-ur-lar, -ür-ler*

olurlar HŞ 1062, girürler HŞ 1160, virürler HR 53, yürürler HR 55, gösterürler HŞ 1317

b. *-ar, -er eki ile*

309. Kökü tek heceli olan fiillerin muzari şekli umumiyetle *-ar, -er* ile. Yukarıda *-ur, -ür* eki aldığını gördüğümüz *vir-, giy-, san-, kıl-, al-, kal-, ur-, yat-, bit-, ol-, tur-, var-, gel-, gir-,* fiilleri müstesnadır. Bu fiillerden *bit-, gir-, giy-, kıl-, yat-* bugün *-ar, -er* ekini almaktadır, diğerlerine ise *-ır, -ir* getirilmektedir.

Teklik 1. şahıs: *-ar-am, -er-em*

umaram AD 24-7, ŞD 90-13, bakaram ŞD 40-11, soraram ŞD 28-11, isterem ŞD 116-6, iderem ŞD 127-1, uçaram ŞD 127-2

1. şahıs: *er-ven*

iderven HŞ 1244, AD 24-5; dilerven HŞ 1538, HŞ 1528; giderven DV 301-13, DV 301-6; dilerven HŞ 1657, dimezven HŞ 1658

2. şahıs: *-ar-sın, -er-sin*

satarsın HŞ 2212

3. şahıs: *-ar, -er (eksiz)*

korkar HŞ 2325, gider ŞD 45-1, kaçar ŞD 45-1, sunar ŞD 70-11, geçer ŞD 180-2, saçar ŞD 180-2, tamar HR 51, diler ŞD 38-2,

umar HR 21, bakar ŞD 19-1, biter ŞD 85-2, çalar ŞD 26-12, salar ŞD 26-12, yıkar ŞD 36-11, bozar ŞD 36-11, döker ŞD 94-13, aşar DV 303-8, akar ŞD 27-6, dolar ŞD 27-11, sever ŞD 39-3, düzer ŞD 83-4, gider ŞD 100-3, yiter ŞD 173-13, yudar ŞD 54-6, açar ŞD 21-12, döner ŞD 29-11, atar ŞD 32-3, çeker ŞD 27-10, sorar ŞD 40-7, ider ŞD 40-7, kızar HŞ 1735, yumar 1680, irer ŞD 1469, tutar HŞ 1439, yarar HŞ 1032, yakar HŞ 1044, sarar ŞD 40-7, çeker HR 102, tartar HR 79

Çokluk 2. şahıs : -ar-uz, -er-üz

iderüz HŞ 1943

3. şahıs : -arlar, -erler

bozarlar DV 306-13, kaparlar HŞ 1062

c. -r eki ile

310. Sonu vokalle biten fiil köklerine -r getirilerek müzari yapılır. Teklik 1. şahıs: -r-am, -r-em

ağlaram ŞD 83-13

2. şahıs: -r-sin, -r-sin

dirsin HŞ 1457, söylersin HŞ 1388, gözlersin HŞ 1388

3. şahıs: -r (eksiz)

diler HŞ 2027, karşular HŞ 1489, yir HŞ 1439, yur HŞ 1425, kor HŞ 1077, yarar HŞ 1032, öğütler HŞ 1231, benzer HŞ 1156, biler ŞD 44-7, dir DV 303-8, HR 78; döşer ŞD 22-7, işler DV 303-9, okır ŞD 58-8, 52-10, uğrar HŞ 1912, ŞD 180-2

Çokluk 3. şahıs: -r-lar, -r-ler

bağlarlar HŞ 1063, dirler HŞ 1117, HŞ 1083; yirler HR 51

311. Muzarinin menfisi: -maz, -mez

Teklik 1. şahısta çekim eki bâzan -em, bâzan -ven dir.

Teklik 1. şahıs : -maz-am, -mez-em

içmezem ŞD 83-5, bilmezem ŞD 88-1, ŞD 143-1; geçmezem ŞD 139-7, işitmezem ŞD 151-11, sormazam ŞD 127-12

1. şahısı: -mez-ven

dilemezven ŞD 115-4, kesmezven ŞD 43-7, kayırmazven HŞ 1.540

2. şahıs : -maz-sın, -mez-sin

kalmazsın HŞ 2377

3. şahıs: -maz, -mez (eksiz)

bilmez ŞD 160-4, bulmaz ŞD 11-9, virmez DV 304-13, turmaz ŞD 45-1, kayırmaz DV 305-7, belürmez ŞD 113-4, itmez HR 61, yaraşmaz HŞ 1116 işitmez HŞ 1441

Çokluk 3. şahıs: *-maz-lar, -mez-ler*
sığışmazlar HŞ 1204

4. *Gelecek zaman (İstikbâl, futurum)*

312. Gelecek zaman eki *-ısar, -iser*'dir (krş. SN 253). Bu ek, Eski Türkçe devresinde ve bugün mevcut değildir. Eski Türkçede istikbâl *-ğay, -gey -taçı, -teçi* ve *-çi, -çı* ekleriyle yapılıyordu (Alt. gr. 220). Bugün kullanılan istikbâl eki *-acak, -ecek*'tir. Bu ek, Eski Osmanlıca metinlerinde partisip olarak seyrek şekilde görülmekle beraber (msl. bk. SN 206), nihâî fiil olarak hemen hemen kullanılmamıştır. Bir iki metinde çok az olarak tesadüf edilmektedir.¹ İstikbâl eki bu devirde umumî olarak *-ısar, iser*'dir; *-ğay, -gey* şekli ancak Doğu Türkçesi karışık eserlerde görülmektedir.²

313. İltizamî eki *-a, -e* de bazan istikbâl mânası taşımaktadır. (misâli iltizamî bahsinde gösterilecektir).

Gelecek zamanın şahıs ekleri 1. şahıs için *-ven, 2. şahıs için naklî mazide kullanılanlardır. (-sın, -sin; -sınlar, -sinler)*

1. şahıs: *-iser-ven; -iser-üz*

diyiserven HŞ 1411, gitmeyiserüz MV 19-38

2. şahıs: *-sar-sın*

bulısarsın HŞ 970

3. şahıs: *-sar*

bakısar HŞ 1974, bulısar ŞD 175-4, bulıсарdur HŞ 1594, doğıсар ŞD 1265, dönıser HŞ 2148, idıser ŞD 28-9, kalıсар HŞ 1934, kılıсар HŞ 1884, olıсар ŞD 54-11, HŞ 1933; olıсарdur HŞ 819, olıсар HŞ 867, oynayıсар HŞ 1742, salıсар ŞD 160-7

Menfisi: olmayıсар ŞD 112-8

5. *Şimdiki zaman (Hal - present)*

314. Metnimizde ve diğer Eski Osmanlıca metinlerinde şimdiki zaman için özel bir ek yoktur. Bu sığa çok defa muzari ile ifade edil-

¹ Msl. bk. Muharrem Ergin, *Kadı Burhaneddin Divânı üzerinde bir gramer denemesi*: TDED IV, İstanbul 1951, s. 318.

² bk. Muharrem Ergin, *ayni eser*, s. 318; Mecdut Mansuroğlu, *Şeyyad Hamza'nın Doğu Türkçesine yaklaşan manzumesi*: TDAY 1956, s. 134

mektedir. Bugün kullanılan ve yorı- fiilinden gelen -yor eki henüz metinlerimizde görülmemektedir. 14. yüzyılın bâzı eserlerinde tesadüf edilen bu ek³ metinlerimizde geçmiyor.

b. Dilek (inşa) sıgaları

1. İltizamî (İstek-gereklilik, Optatif)

315. Eski Osmanlıcada ve bugün iltizamî eki -a, -e'dir. Bu ek şeklen Eski Türkçedeki -ğay, -gey ve daha sonraki -ğa, -ge ekinden inkişaf etmiş olmakla beraber, mânâ bakımından gelecek ve şimdiki zamanla alâkası yoktur, iltizamî mânası ifade etmektedir. Yalnız kullanış tarzına göre, bâzan muzari ve gelecek zaman mânası da taşıyabilmektedir.

a. İltizaminin ifade ettiği mânalar

316. Şu misallerde iltizamî şekli, istikbâl mânası vermektedir: pes bilün kim gelmedi hem gelmeye/Mustafâ gibi kimesne dünyeye MV 4-39, erem mi bir dahi yâ-Rab bu devlete kim anuñ/cemâl-i âyînesin ayna nezâre kılam ŞR 20-3, pâbûsuña ol dem ire bîçâre Atâyî/k'ola işigünde ölüben hâk-i der iy dost AT 24-7, nice bir çalma bu tabl-ı heves ŞR 45-1

317. Aşağıdaki misallerde ise, muzari mânası anlaşılmaktadır: çü şîrâne nazar kıla gözinün/elinden cânı kim ilte selâmet HM 10-3, nâçâr iderem sabr firakuña habîbüñ/bir çâre bulam diyü anuñ çârelerinden ŞR 31-2, hecrinde visâl umduğum ol murğ gibidir/kim dâma düşüp hamle kıla dâneye karşı ŞR 47-6

318. İltizaminin başka mânalar ifade ettiği de görülmektedir. Bâzı edatlarla (çü, çün, çünki; kaçan; kim) kullanıldığı zaman, -ınca gerundiumunun verdiği mânayı veriyor. Bir misâlde, yalnız başına kullanıldığı zaman da bu mânayı geldiğini tesbit edebiliyoruz:

ol rûh-ı serv-kad çü benümle revan ola/ aydur gören ne baht ki ten bir revân iki AT 26-3, görem kaçan ki cemâlünü şermsâr oluram HM 8-3, kaçan sen cân-ı şîrinle revân idesin âb-ı çeşm/hayal ü hâb-veş birden çün ola dost mihmânüñ HS 7-2, gönül bir yire kim vara nigârüñ cüst-ü cüyında/

3 İlk defa Ahmed Fakih'in *Çarh-nâme*'sinde geçiyor (bk. Mansuroğlu, ÇN 12; aynı müellif ŞH: O s. 59)

yaşumdur pîşrev endûhü âh ü nâle tâbi'dür HSN 9-4, Şîrâzî çünki defter-i candan haber vire/dilden gerek bu tercemeye terceman dahi ŞR 13-7, gül hayâdan kızarur dost çü gülzâre gele/kendüden serv gider yâr çü reptâre gele AT 25-1, hırâman serv-i ra'nâdur bu kâmet/ki kopar çün kıyâm ide kıyâmet HM 10-1

319. İltizâmî, *ki* rabıt edatı ile kullanıldığı zaman *-mek* masdar isminin ifade ettiği manayı vermektedir.

dilemez k'ola perîşan saçunuñ silsilesi HM 9-4 (saçının silsilesinin perîşan olmasını dilemez mânasınadır), dilemez gölgeñi kim yanuna düşe yürüye HM 9-5 (gölgenin yanına düşüp yürümesini dilemez), diler gönül ki ayağıña yüz süre heyhât HM 8-4 (gönül ayağına yüz sürmeyi diler mânasına).

320. İltizamî *ki* rabıt edatı ile birlikte kullanıldığı zaman bâzan dilek-şart mânasına da gelmektedir:

kime ki derdümi aydam benüm olur elemüm HM 8-6 (kime derdimi söylesem mânasınadır).

b. İltizaminin çekimi

321. Kullanılan şahıs ekleri, naklî mazi, muzari ve istikbâlde olduğu, gibi zamirden inkişaf etmiş eklerdir. Yalnız müfred 1. şahısta doğrudan doğruya *-m*, çokluğunda b/v değişikliği ile *-vuz*, *-vüz* şeklindedir.

Teklik 1. şahıs: *-a-m*, *-e -m*

bilem HŞ 1586, yazam ŞD 132-7, yiyem HR 92, ağlayam ŞD 31-6, kılmayam HŞ 1122, duram AD 24-5

2. şahıs : *-a-sın*, *-e-sin*

sanasın HŞ 2045, HŞ 1560; göresin HŞ 1421, bakasın HŞ 1421, olasın HŞ 1503, idesin HŞ 1940, yapasın HŞ 1944, dürişesin HŞ 2187, irişesin HŞ 2187, bilesin DV 308-4, işitmezlenesin ŞD 164-2, nûş idesin AD 17-3

3. şahıs: *-a*, *-e* (eksiz)

ola HŞ 967, bula ŞD 20-12, ide HŞ 980, kala 22-3, ola AD 20-1, AD 17-2, ola kim HŞ 1263, aka HŞ 994, yaka HŞ 994, dele HŞ 1095, yuya HŞ 119, eyleye DV 308-8,

Çokluk 1. şahıs: *-a-vuz*, *-e-vüz*

olavuz HŞ 1606, görevüz HŞ 1607, soravuz HŞ 1607, kılavuz HŞ 1288, bilevüz HŞ 1288, düzevüz HŞ 1926, kurtılavuz HŞ 1936, örtilevüz HŞ 1936

2. şahıs: *-a-sız, -e-siz*

anasız HŞ 1509, birikesiz HŞ 1508, düzesiz HŞ 1762, işidesiz HŞ 2190

3. şahıs: *-a-lar, -e-ler*

düzedeler HŞ 1502, olalar HŞ 1514, alalar HŞ 1545, diyeler HR 70, sunalar ŞD 183-8, içeler 183-8, diyeler DV 301-9

322. *İltizamî menfisi*

Teklik 1. şahıs: *-ma-y-a-m, me-y-e-m*

dimeyem HŞ 1069

2. şahıs: *-maya-sın, -meye-sin*

sanmayasın DV 308-2, yumayasın HŞ 2186, komayasın HŞ 2186

3. şahıs: *-ma-ya, -me-ye* (eksiz)

almaya ŞD 26-2, olmaya ŞD 27-9, çekmeye ŞD 32-6, girmeye ŞD 134-8, kalmaya ŞD 46-6, dinilmeye HŞ 1055, ŞD 169-13,; sürilmeye ŞD 159-1, gelmeye HŞ 27-9, bilmeye DV 306-10, üzilmeye ŞD 43-5, itmeye DV 306-9, bulmaya ŞD 149-13, bitmeye ŞD 44-8, görmeye ŞD 28-5 olmaya HR 117, bağlanmaya ŞD 86-5, yitürmeye HŞ 1446, sayılmaya HŞ 1009, tutmaya HŞ 910,

Çokluk 1. şahıs: *-meye-vüz*

yüz döndürmeyevüz HŞ 2305

3. şahıs: *-meye-ler*

düşürmeyeler ŞD 183-7

2. Emir (İmpératif)

323. Her şahıs için ayrı asıldan gelen ekler kullanılmıştır. Teklik 1. şahıs eki *-ayın, -eyin*'dir. Teklik 2. şahıs bâzan eksiz, bâzan *-ğil, -gil* eki ile. Teklik 3. şahıs eki *-sun, -sün*'dür. Çokluk 1. şahıs eki *-alum -elüm*; 2. şahıs eki *-ñ (-uñ, -üñ-uñuz, -üñüz)*; 3. şahıs eki *-sunlar, -sünler*'dür. Bugün ile farkı, vokalle biten bir kelimeye 2. şahıs ekinin doğrudan doğruya eklenmesidir, bugün yardımcı *-y-* geliyor.

324. Bugün emir sıgasının 1. şahıs şekilleri kullanılmıyor. *-ayın, -eyin* eki *-ayım, -eyim* şekline girmiştir ve iltizamı 1. şahıs eki olarak kullanılmaktadır. İltizamının 1. şahıs eki *-am, -em* bugün yazı dilinde unutulmuş durumdadır. Çokluk. şahıs eki *-alum, -elüm* de bugün iltizamîde kullanılmaktadır.

325. İltizamî ile emir arasında bugün olduğu gibi dün de bir mâna yakınlığı vardır. Arada büyük fark yoktur. Her iki sığa, hemen hemen aynı mâhiyeti kazanmıştır.

Şeyhî ve Ahmed-i Dâî'nin eserlerinde, bilhassa 1. ve 3. şahıs iltizamî ve emir şekilleri birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Bu kullanışta aruz vezni zaruretinin de önemli rolü vardır. Bâzan bir mısra içerisinde iki şekil de mânaca farksız olarak kullanılmış bulunmaktadır. (msl. bk. gelsün ki senden öğrene cûd ü semâhati AD 25-1, gizleyem direm n'ideyin ŞD 111-1).

Emir sigasının metnimizde bütün şekilleri vardır:

Teklik 1. şahıs: *-ayın, -eyin*

varayın HŞ 1464, öleyin HŞ 1658, aparayın HŞ 1464, göreyin HŞ 1658, olayın HŞ 1755, gideyin HŞ 1920, yalvarayın ŞD 7-8, bulayın HR 92, işleyeyin HR 91, kışlayayın HR 91,

2. şahıs: *-ğil, -gil*

itmegil ŞD 173-13, işitgil DV 300-10, kılmağil ŞD 31-7, komagil AD 24-7

2. şahıs: *(eksiz)*

ko ŞD 121-7, ağla ŞD 147-13, yüri ŞD 121-12, esirge ŞD 153-5, al ŞD 75-6, yan ŞD 55-3, gel ŞD 125-1, sözi kes ŞD 4-1, eyle ŞD 2-7, dur örü ŞD 175-12, dön ŞD 125-2, bağışla DV 308-8, afv it DV 308-8, tut DV 307-1

3. şahıs: *-sun, -sün*

öldürsün ŞD 121-7, olsun HR 126, ağlasun ŞD 90-7, görsün ŞD 186-12, tapsun ŞD 12-1, gözlesün HŞ 908, artsun AD 23-4, âferin olsun AD 13-8, olsun DV 303-12,

ŞD 186-12, tapsun ŞD 12-1, gözlesün HŞ 908, artsun AD 23-4,

Çokluk 1. şahıs: *-alum, -elüm*

dolduralum ŞD 128-1 içelüm ŞD 128-10, n'idelüm ŞD 128-10, kılalum ŞD 16-1, dutalum ŞD 104-6, bilelüm ŞD 104-6, kaçalum HŞ 1219, gülelüm HŞ 1219, geçelüm HŞ 1219, HŞ 1246; soralum HŞ 1880

2. şahıs: *-ñ; -uñ, -üñ*

dinleñ ŞD 100-12, diñ ŞD 148-3, eyleñ HŞ 1333, bezeñ HŞ 1298, getirüñ HŞ 1210, yigürüñ HŞ 1315, buluñ HŞ 1920, yapuñ HŞ 1921, itmeñ HŞ 1239, eydüñ ŞD 100-4, soruñ ŞD 136-2

2. şahıs: -ñuz, -ñüz, -uñuz, -üñüz

kaluñuz HŞ 1512, eyleñüz HŞ 1923, virmeñüz HŞ 1400, bilüñüz HŞ 1610

3. şahıs: -sunlar, -sünler

disünler DV 301-8

326. *Emrin menfisi (Nehy)*

Teklik 1, şahıs: *ma-yayın, -me-yeyin*

olmayayın HŞ 1754

2. şahıs: -ma, -me (eksiz)

sürme ŞD 121-12, koma ŞD 7-12, ŞD 31-7; unutm ŞD 140-2, akma ŞD 54-4, uzatma ŞD 69-12, gitme ŞD 124-12, yatma ŞD 51-12, kesme ŞD 3-13

2. şahıs: -ma-ğil, -me-gil

yimegil AD 20-6, görmegil AD 20-56

3. şahıs: -ma-sun, -me-sün

kılmasun HŞ 932, gelmesün HŞ 933, üzmesün HŞ 1462, ayrılmasun HŞ 1462, ummasun ŞD 43-8, olmasun DV 300-9, içmesün HŞ 931, gitmesün HŞ 1241, öñmesün DV 307-5,

Çokluk 1. şahıs: *-ma-y-alum, -me-y-elüm*

üzmeyelüm HŞ 1161

2. şahıs: -ma-ñ, -me-ñ, -ma-ñuz, -meñüz

deprenmeñ HŞ 1771, dimeñ HŞ 1311, ŞD 109-3; üşenmeñüz HŞ 1784

3. şahıs : -ma-sunlar, -me-sünler

dimesünler DV 305-6

3. *Dilek-şart (Temenni, Désidératif-Conditionnel)*

327. Şart tarzının basit şeklidir, mânasında şartla birlikte dilek anlamı vardır. Bu şekil için “irrél” terimi de kullanılmaktadır. Dilek-şart eki -sá, -se'dir. Şahıs ekleri şuhudi mazininkinde olduğu gibidir. Şahıs eklerinden teklik 1. ve 2. şahısla, çokluk 2. şahıs ekleri iyelik ekinden inkişaf etmiştir.

Teklik 1. şahıs : -sa-m, -se-m

uğrasam HŞ 1291, sıçratsam HŞ 1667, yazsam ŞD 41-6

2. şahıs : -sa-ñ, -se-ñ

eyleseñ HŞ 1364, söyleseñ DV 302-12, ansañ ŞD 9-4, atsañ ŞD 5-3, gelseñ ŞD 19-12, isteseñ DV 300-9, başlasañ DV 303-11, kılsañ 19-12

3. şahıs: -sa, -se (eksiz)

buyursa HŞ 2028, irse HŞ 1075, geçse HŞ 1075, olsa HŞ 1380
HŞ 1446, görse HŞ 1779, kılsa ŞD 100-3, düşse ŞD 1-3, inse
ŞD 144-9, işitse ŞD 167-13, ŞD 145-1, istese ŞD 45-9,
hükm itse ŞD 45-9

Çokluk 2. şahıs: -sa-ñuz, -se-ñüz

bulsañuz HŞ 1316

328. *Dilek-Şart menfisi*

Teklik 2. şahıs: -ma-sa-ñ, -me-se-ñ

itmeseñ ŞD 45-7

3. şahıs: -ma-sa, -me-se

komasa HŞ 1696, itmese HŞ 1050, ŞD 169-8, olmasa ŞD
32-11,

çekmese ŞD 35-12, rızañ olmasa HŞ 936

4. *Vücubî (Gereklilik, Nécessisatif)*

329. Vücubî sigası için metnimizde ayrı bir ek yoktur. Bu şekil
umumiyetle dilek-şart sigasına gerek kelimesi eklenmek suretiyle ya-
pılmaktadır. Bunlardan bir kısmı istikbal mânası da vermektedir¹:

yil bigi bir subh azm-i kûy-i yâr itsem gerek
ol havâyile dimağum müşkbâr itsem gerek

ŞD 117-6

tevbe vü zühd ü salâh ile bulmadum felâh
hâzır ol Şeyhî melâmet ihtiyâr itsem gerek

ŞD 117-12

yine bâd-ı seherî hemdem-i cân olsa gerek
çünkü bu pîr-i köhen tâze cevân olsa gerek

ŞD 119-6

revândur başa câna hükmüñ iy şâh
yirine yitse gerek han yasağı

ŞD 163-2

¹ Eski Anadolu Türkçesi'nde *sa+gerek* şeklinin gelecek zaman mânası ifade ettiğine, bugüne kadar hiç kimse işaret etmemiştir. Hiçbir gramer kitabı ve dil araştırmasında bu hususa tesadüf edilmiyor. Bu mesele, ilk defa 4 Aralık 1958'de İstanbul Üniversitesi'nde "Baki'nin Kanuni mersiyesi'nin dil özellikleri" konusunda verdiğimiz doçentlik imtihanı deneme dersinde tarafımızdan oldukça geniş şekilde ele alınmıştır. Aynı mesele hakkında müstakil bir araştırmamız yayınlanmak üzeredir.

câm-ı cemşîd içelüm âteş-i Nemrûd uralum
yîne germ *olsa gerek* bâde-i hamra gicesi

AD 22-11

II. BİRLEŞİK SİGALAR

330. Fiillerdeki hareket ve oluş dört şekilde ifade edilir, her ifade ediş fiil çekiminde bir tarz meydana getirmiştir. Dilimizde fiil çekim tarzı dörttür: 1-Basit tarz, ihbar tarzı (indicatif), 2-hikâye tarzı (perfectif), 3-rivâyet tarzı (narratif), 4- şart tarzı (conditionnel)

Birinci tarz, fiildeki hareket ve oluşun mutlak şekildeki ifadesidir. Bunun için ayrı bir eke lüzum yoktur. Bu şekilde ifade fiilin basit tarzıdır. Fiili hikâye, rivayet ve şart tarzlarında anlatmak için ayrıca eklere ihtiyaç vardır. Hikâye tarzında anlatmak, fiili hangi zamanı gösteriyorsa gösterebilir, eski bir zaman çerçevesi içine yerleştirmektedir. Rivayet tarzında bu çerçeveye ayrıca bir de anlatılan hususun vâsıtalı bir bilgiye dayandığı, başkasından duyulduğu noktaları da eklenir. Şart tarzında ifadede ise, fiildeki hareket ve oluş, başka bir hareket ve oluş için şart olarak gösterilir. Hikâye, rivâyet ve şart tarzları fiillerinin birleşik sızgalarını meydana getirirler.

331. Birleşik sızgalar için *i-* fiilinin şuhudi mazi, nakli mazi ve dilek-şart şekilleri kullanılır. Çok zaman *i-*, orta hecede kaldığı için düşer.

a. Hikâye tarzı

332. 1. *Şuhudi mazi hikâyesi*

döşedidüm HR 65, ŞD 65-7

333. 2. *Nakli mazi hikâyesi*

Teklik 3. şahıs: *-miş idi, -miş idi*

dutmuşdı ŞD 30-11, *tolmuşdı* ŞD 30-11, *içirmiş idi* HŞ 1704, *sızmış idi* HŞ 1706, *ezmiş idi* HŞ 1706, *görmüş idi* HŞ 1604, *idinmiş idi* HŞ 1960, *tolmuşdı* HŞ 983, *itmiş idi* AD 14-8, *bırakmış idi* ŞD 30-5, *açmış idi* ŞD 30-5, *bulmuş idi* ŞD 6-13, *beslemiş idi* ŞD 49-1, *itmiş idi* ŞD 86-4, *olmuş idi* DV 302-4

Çokluk 1. şahıs: *-miş idük*

itmüş idük AD 21-12

3. şahıs: *-mişler idi, -mişler idi*

urmuşlar HŞ 1977, *turmuşlar* HŞ 1977, *könülmüşler idi* HŞ 1221

334. 3. Muzari hikâyesi

Teklik 1. şahıs : *-ar idüm, -er idüm*

umardum ŞD 133-4, sizer idüm ŞD 86-4

3. şahıs: *-ar idi, -er idi; -ur idi, -ür idi*

arardı HŞ 1385, olur idi ŞD 4-10, dutar idi ŞD 27-5, ŞD 35-12; eydür idi HR 34, toğranur idi HR 45, ürker idi HR 67, yürür idi HR 74, çeker idi HR 41, iltür idi HŞ 1140, saçardı HŞ 1340, iderdi HŞ 1384, arardı HŞ 1385, sorardı HŞ 1385, güderdi HŞ 1386 yaş dökerdi HŞ 1386 kan yudardı HŞ 1386, yankulanurdu HR 53, yürür idi HŞ 973, irerdi HŞ 2324, kılurdu HŞ 984, köynürdi HŞ 1704, yudardı HŞ 1386, dökerdi HŞ 1386, kucar idi HŞ 1192, saçardı HŞ 982, uyardı DV 306-12

Çokluk 1. şahıs : *-ur idük*

sanurduk HŞ 1285

335. Muzari hikâyesinin menfisi

toğurmaz idi ŞD 167-13, yaruşmaz idi HŞ 1537, yimezdi HŞ 1087, uyımazdı HŞ 1087, irürmezdi HŞ 1145, bakmaz idi HŞ 1575

336. 4. İltizami hikâyesi

Tekil 1. şahıs: *-ayıdum, -eyidüm*

idineyidüm ŞD 71-9, diyeydüm HŞ 1425, süreydüm ŞD 107-13, diyeyidüm HŞ 1034, olaydum HŞ 1841, içeydüm HŞ 1840 kalmayaydum HŞ 1841

3. şahıs : *-aydı, -eydi; -adı, -edi*

sıyaydı ŞD 183-1, saçaydı ŞD 18-13, irmeyedi ŞD 174-12, kaladı ŞD 174-12, itmeyedi HŞ 1853, kalmayaydı HŞ 1853

337. Dilek-Şart hikâyesi

salsayidi ŞD 4-10, çekmesedi ŞD 174-12

b. *Rivayet tarzı*

338. 1. Muzari rivayeti

dir imiş HR 65, hürmet eyler imiş HR 66

c. *Şart tarzı*

339. 1. Şuhudi mazi şartı

yazduñsa HŞ 2048, oldıysa HR 19

340. 2. Muzari şartı

Teklik 1. şahıs: *-ar-sam, -er-sem; -ur-sam, -ür-sem*

bulursam HŞ 1335, okursam HŞ 2132, söyler isem ŞD 139-3, eydür isem ŞD 96-8, dirsem HŞ 1032, yazarsam HŞ 2132

2. şahıs: *-ar-sañ, -er-señ; -ur-sañ, -ür-señ*

virürseñ HŞ 1066, görürseñ HŞ 1101, HŞ 1492, ister iseñ DV 308-4, gözler iseñ ŞD 124-5, eyler iseñ ŞD 96-2, sorar iseñ HŞ 1363, yüceldürseñ ŞD 24-11, dilerseñ HŞ 1391, dir iseñ HŞ 1018, HŞ 1545; isterseñ HŞ 1540, anar iseñ AD 17-11

3. şahıs: *-ar-sa -er-se; -ur-sa -ürse*

virürse ŞD 18-13, kalursa ŞD 43-5, sizerse ŞD 145-1, isterse ŞD 45-9, sorar ise ÖŞD 17-3, gelürse DV 308-5, olmazsa DV 306-7, atar ise ŞD 78-5, ağlarsa ŞD 55-6, girürse HŞ 1942, virürse HŞ 997, dir ise HŞ 1939, dirse HŞ 1939

Menfisi : döymezse ŞD 141-2, yitmez ise HŞ 1923, itmez ise HŞ 1923, ivmezse ŞD 179-1, gözetmezse ŞD 36-13

G. FİİLLERDE SORU ŞEKLİ

341. Soru eki *-mı, -mî*'dir, ekteki vokal daima düzdür, vokal uyumu kanununa tâbi değildir. Fiil çekiminde ekin yeri bakımından bugünkünden farklı bir durum görülmüyor. Metnimizde ekin kullanılışı örnekleri şunlardır:

342. 1. *Şuhudî mazi ile*

usanmaduñ mı ŞD 151-3, doğdı mı ŞD 170-10

343. 2. *Muzari ile*

eyler mi AD 30-13, görmez misin ŞD 90-7, sakınur mı HŞ 1543

344. 3. *İltizami ile*

ola mı HŞ 928, tatıla mı 1242, örtile mi HŞ 1242, sabr olamı ŞD 76-4, ire mi ŞD 4-5, oma mı ŞD 70-11, ŞD 134-1, ŞD 170-10, ŞD 170-12; bulına mı ŞD 184-1, uyuya mı AD 22-13

345. 4. *Bildirme ekleriyle*

yok mıdur HR 77, âdem midür ŞD 55-6, bu mıydı ŞD 112-10, degül mi ŞD 120-1, sun mı ŞD 44-11

H. PARTİSİPLER

346. Partisipler fiillerin sıfat şekilleridir, isim gibi tasrif edilirler. Partisipleri ifade ettikleri zamana göre hal, mazi ve istikbâl partisipleri olmak üzere üç kısımda incelemek mümkündür.

1. *Geniş zaman partisipleri*a. *-an, -en*

347. Bu ekle pek çok partisip yapılmıştır, örnekleri şunlardır: alan ŞD 13-13, bilen ŞD 132-4, bulandır ŞD 17-12, çekenlerüñ AD 19-2, dayanan ŞD 90-11, dinilen ŞD 54-6, diyenler ŞD 3-4, dutanlar DV 302-11, dutanı DV 307-4, düşen ŞD 175-4, düşenler ŞD 90-7, düşmeyen ŞD 85-11, eyleyen ŞD 142-6

b. *-ar, -er*

348. Bu ek muzari ekidir.

akar su HŞ 1776, akar sudan turu HŞ 1202, eser yilden şitâbın HŞ 1678, geyik kovar bigi HŞ 1574, sorar olsa HŞ 1445, toğar gün balçık ile örtile mi HŞ 1242, uçar kuş HŞ 2330, uçar kuşdan HŞ 1678, uçar kuşuñ HŞ 1608, yanar od HŞ 1997,

349. c. *-maz, -mez*

yaramaz bir havâ HŞ 1941, işitmezlenesin ŞD 164-2

2. *Geçmiş zaman partisipleri*a. *-duk, -dük*

350. Ek, şühûdi mazi ile ilgili olarak *-duk, -dük*'tür. açduğıñ HŞ 2043, ağladuğına ŞD 77-9, ağladuklarum ŞD 106-2, aşdıgum HŞ 1899, atulduğı yerde ŞD 44-9, bilmedügin HŞ 2023, bindügi at HŞ 988, bitürmedügin HŞ 1154, bulmaduğına HŞ 1893, çıkdüğü HŞ 2189, deldügi ŞD 86-13, didiğüñ HŞ 2134, didükleri ŞD 56-2, ŞD 167-13, dökdügi ŞD 54-8, döndüklerini HŞ 1586

b. *-miş, -miş*

351. Ek, naklî mazi eki *-miş, -miş*'dir:

azmışlars HŞ 1652, azmışlar delili HŞ 1480, çürümiş ölüye ŞD 95-5, ol delürmişe ŞD 91-11, düşmüşüñdür HŞ 1436, gögermiş ekin ŞD 67-9, 93, atrpa gördi gögermiş HR 95, ŞD 67-11, göklerden inmiş HŞ 1875, kana gark olmuş HŞ 2321, tutuşmuşuñdür HŞ 1436, huridür uçmaktan yayınmış HŞ 1875

3. Gelecek zaman partisipleri

a. -acak, -ecek

352. Fiilin istikbâl şekli olarak yalnız *-ısar*, *-iser* eki mevcuttur, *-acak*, *-ecek* eki sadece partisip mahiyetinde kullanılmıştır (krş. SN 206):

diyeceğim kamu ilmüne ma'lûm HŞ 1660, irecegin bilüp zahm u elemeler HŞ 2321, olacağıñ öñin soñın samşam HŞ 1465

b. -ası, -esi

353. İstikbâl mânası taşımaktadır (krş. SN 204):

bekâsuz dünyaya niçün bakası DV 304-11, unuttı gelesini gidesini HŞ 1901, meger mihmân iresin sizmiş idi HŞ 1706, örtürme kim dahi kapumuz yok sığınası ŞD 165-6, takdîr iledür gerçi ki olmuş u olası ŞD 15-12, tarıkdı bilemedi n'idesini HŞ 1901, uğrayasın câna furkat zahmetini bilmedüm ŞD 133-9

İ. GERUNDIUMLAR

354. Gerundiumlar fiillerin zarf şekilleridir, tasrif edilmezler¹. Gerundium sayılabilecek eklerden bir kısmı birleşiktir, partisip eklerinin genişlemesiyle meydana gelenler de vardır. Gerundiumları hal, zaman ve atıf olmak üzere üç kısımda inceliyoruz.

1. Hal gerundiumları

a. -a, -e eki

355. Ek -a, -e'dir: sora sora HŞ 1305

b. -urak, -ürek; -arak, -erek eki

356. Ek, -u, -a eklerine -rak, rek tafdil eki getirilerek yapılmıştır. Bugün tamamiyle -arak, -erek şeklindedir.

otlayurak HR 49, gezerek HŞ 1330; iverek HŞ 1336, bakarak HŞ 1350, acıyurak HR 109, yiyürek HR 98, gezerek gördi HR 93, öperak kucarak yirine geldi HŞ 1277, kulakların tuvurdurak bakar HŞ 1665

c. -u, -ü

1 bk. S. Çağatay, *Eski Osmanlıcada fiil müştakları III-Gerundifler*: TTFD, Ankara 1947, s. 27-44

357. Bugün -u, -ü yerine -ı, -i kullanılıyor.

diyü HŞ 2144, HŞ 1231, HR 66, AD 16-3, AD 25-6, ŞD 116-6; uğrayu geldi HR 110, ayaklayu HR 94, niyâz eyleyü HŞ 1221, yirmürü inleyü didi HR 111, devlet isteyü buldı zahmetler HR 37, bâtil isteyü hakdan ayrıldum HR 112, ağlayu sordı ŞD 167-7, şikârın gözleyü ardına bakdı HŞ 1818 d. -ken, -iken

358. Ek -ken'dir, i- fiilininki de kullanılıyor. Eski Türkçede ekin kalın şekli de bulunmaktadır (bk. Alt. gr. 437). Metinlerimizde ve bugün ekin kalın şekli yoktur, vokal ahengine uymamıştır.

dirilürken HR 65, ider iken HR 54, ölmüş iken ŞD 34-12, tolanurken ŞD 131-5, görürken ŞD 140-13, fikr olurken HR 38, çözer iken ŞD 87-8, yahar iken ŞD 52-9, ister iken HR 116,

2. Zaman gerundiumları

a. -ınca, -ince (krş. -kınca, -gince Alt. gr. 236)

359. Bu ekle meydana gelen şu örnekler vardır:

kılınca tecelli ŞD 76-4, gözi görünce HR 45, birağınca nazar HŞ 1332, gice irince HŞ 1320, bakınca HŞ 1274, sıçrayınca HŞ 1668, dün irince HŞ 1579, gice olınca HŞ 1586, kılınca HŞ 2223, yıkmayınca HŞ 2225, çıkmayınca HŞ 2226

360. Bugün -ıncaya kadar, -inceye kadar şekilleriyle anlatılan husus ta -ınca, ince ekiyle ifade edilmektedir:

varup gelince biş aya gider ol HŞ 1470, subh olınca kıldı zârî HŞ 1600

b. -madın, -medin (krş. Alt. gr. 235)

361. Ek henüz -madan, -meden şekline girmemiştir.

fevt itmedin ŞD 13-6, dürüst olmadın ŞD 13-12, vücûdı cihâne yüzükmedin ŞD 48-3, yimedın beng HŞ 1338, geçmedin öğden HŞ 1364, kılmadın leşker bedîdâr HŞ 883, açılmadın bu fitne örtilevüz HŞ 1936, ayakdan düşmedin HŞ 1091

c. -mazdın, öñ -mezdin öñ

362. Fazla örnek yoktur :

sürmezdin öñ HŞ 1027

d. -alı, -eli (krş. -ğalı, -geli Alt. gr. 233)

363. Ekin -eliden ve -eliden berü şekilleri de görülüyor: kılalı ŞD 112-12, idelden ŞD 41-4, olalı ŞD 20-8, ideli pâk ŞD 61-11, açalı ŞD 140-13, görmeyeli ŞD 110- destân olalı HŞ 1049, ireli HŞ 2178, ideli yurt HŞ 925, vireliden berü HŞ 924, görelden berü gönlüm gitdi benden HŞ 1397
e. *-ıcağ, -ıcek; -ıcağaz, -ıcegez* (krş. SN 215).

364. Eski Türkçede ve bugün mevcut değildir. Ek -ımea, -ıince mânasını ifade etmektedir.² Şu örnekleri vardır:

esen olıcağız HŞ 1752, olmayıcak ŞD 150-12, kısmet idicek ŞD 29-3, göricek ŞD 100-4, silkicek ŞD 94-13, gidicek ŞD 174-3, ağıllanıcağ ŞD 122-10, olıcağ ŞD 188-6, göstericek ŞD 36-3, açıcak ŞD 1-8, görılicek ŞD 100-12

-dük partisipinden meydana gelenler

f. *-duka, -dükçe*

365. Ek, -dığı müddetçe, -dığı kadar mânası vermektedir. Şu örnekler vardır:

vardukça HŞ 2349, taradukça ŞD 88-6, vardukça sana ŞD 106-12 râhat umdukça HR 37, toğdukça AD 24-10, anıldukça DV 301-8, söyledükçe AD 22-5, düşdükçe HŞ 1956, saçıldukça HŞ 1787, devr itdükçe HŞ 1000

g. *-duğınca, -düğince*

366. Ek, -dığı kadar, -dığı miktarda mânasına gelmektedir. Örnekleri şunlardır:

atılduğınca HŞ 2157, sınduğınca ŞD 155-13, bulduğınca cihan sübût ŞD 8-12, HR 12; yir turduğınca HR 28, gök döndüğince HR 28, yil esdüğince AD 16-10, söyledüğince HŞ 1037, gözledüklerince HŞ 1216, gizledüklerince HŞ 1216
h. *-dukdâ, -dükde*

367. Ekin ifade ettiği mânâ, -dığı zaman mânasıdır. Şu örnekler vardır :

gitdükde altından feres ŞD 3-4, göründükde HŞ 1788, akdukda HŞ 1871, oldukda HŞ 1969, çıkdukda ŞD 134-11, oldukda HR 100, işitdüğinde HŞ 1892, açıldukda HŞ 2119, bildükde HŞ 2120, ısıtdukda HŞ 2167

² Saadet Çağatay, *ayni eser*, s. 41

i. *-duğında, -düğinde*

- 368.** Ek -dığı zaman mânasını veriyor. Örnekleri şunlardır: gir-
düğünde DV 301-10, işitdüğünde gelişin HŞ 2294, işitdüğünde
Şirin HŞ 1337

3. *Atıf gerundiumları*a. *-up, -üp*

- 369.** Ek, -up, -üp'tür, vokalle biten köke geldiği zaman araya yardımcı -y- getiriliyor. Eski Türkçede ek -p şeklindeydi (bk. Alt, gr. 230). Osmanlıcada aradaki yardımcı vokal eke dahil telâkki edilmiştir (krş. muzari eki 306).

binüp ŞD 70-7, eyleyüp HŞ 1255, anlayup HŞ 926, alup
yaşurdılar HŞ 1241, yanup HŞ 2133, sıyup HŞ 907, otlayup
HR 84, çözüp ŞD 72-4, ölüp HR 65, sızurup HR 63 idemeyüp
ŞD 79-10 çeküp ŞD 38-1, ırlayup HR 99, añup HR 99,
kakıyup HŞ 858, dönüp HŞ 1349, gelüp HŞ 1176, HŞ 1148;
girüp HŞ 959

b. *-uban, -üben*

- 370.** Birinci ekin genişletilmiş şeklidir :

feth eyleyüben ŞD 162-6, bağlanuban ŞD 145-11, giyüben ŞD
145-11, çıkuban ŞD 134-8, düzüben ŞD 26-10, uşanuban
ŞD 123-12, müzeyyen idüben ŞD 230-10, diyüben ŞD 83-10,
gerüben HR 74

J. BİRLEŞİK FİLLER

- 371.** Birleşik fiiller, bir fiille ondan önce gelen başka bir fiilin yahut isim, sıfat, zarf cinsinden bir kelimenin birlikte kullanılmasından meydana gelirler. Fiillerin birleşik şekilleri şu bölümlerde toplanabilir :

- 1- Birleşik sıgalar (Her zaman ve sıganın hikaye, rivayet, şart şekilleri)
- 2- Yardımcı fiillerle yapılan birleşik şekiller (it, kıl, eyle ol- fiilleri ile)
- 3- Tasvirî (Descriptif) fiiller
- 4- İsim, sıfat ve zarflarla meydana getirilenler

372. Birleşik fiilleri, A. Von Gabain gibi, sâdece iki fiilin birleşmesine inhisar ettirmeğe mütemayil bir telâkkiye sahip olanlar vardır.¹ T. Banguoğlu ise, tasvir fiillerinin bir Birleşik fiil olduğunu belirtmekle beraber, bunları Birleşik fiil tabanları bölümüne almamış, ayrı bir bölümde incelemiştir. birleşik fiil tabanları bölümüne aldığı fiilleri zarf, isim ve atıf grupları şeklinde bir sınıflamaya tabi tutmuştur.²

Biz, birleşik sıgalar ile yardımcı fiillerle yapılan birleşik şekilleri daha önce ilgili bahislerde incelenmiştik. Buraya tasvirî fiilleri ve isim, sıfat, zarflardan meydana gelen fiilleri alıyoruz.

373. Her fiil eskiden beri daima bir isimle kullanılır (msl. yazı yazmak , su içmek gibi). Bu kullanışta isim mef'ûl durumundadır ve ortada bir birleşik fiil mevcut değildir. İsim ve sıfatlarla yapılan birleşik fiillerde ise, artık kelimelerin ayrı ayrı mânâ taşımalarından bahsedilemez. Diğer birleşik kelimelerde olduğu gibi iki kelimenin kaynaşarak yeni bir mânâ kazanması bahis konusudur. Fakat bu yeni mânâ kazanmak hususu mutlak değildir. Bâzan kelimeler mânâlarını büsbütün kaybettikleri gibi, bâzan da sâdece birinin mânâsı ortadan kalkar.

İsim ve sıfatlarla yapılan birleşik fiillerde kelimeler hakikî manalarının dışında kullanılmışlardır. Mecazî kullanılış neticesinde yeni mânâlar ortaya çıkmış ve birleşik fiil şekilleri meydana gelmiştir.

Metinlerimizde geçen tasvirî fiillerle, isim grubu hâlindeki birleşik fiillerin örnekleri aşağıdadır:

1. *Tasvir fiilleri (Descriptif)*

374. Tasvir fiilleri, fiillerin -a, -e yahut -u, -ü gerundium şekillerine hususî fiiller eklemek suretiyle yapılır. İstirrâr, tacil, mukarebe ve iktidar fiilleri olmak üzere dört çeşittir.

a. *Devamlılık fiilleri (istimrarî, duratif)*

375. Fiillerin gerundium şekline *gör-* ve *gel-* yardımcı fiilleri getirilerek yapılır. Metnimizdeki örnekleri şunlardır:

seçe gör- : hakdan seçe gör bâtil DV 308-2,

ide gör- : terk ide gör AD, lûtf ide gör ŞD 138-3,
sihr ü destân ide gör kim HŞ 1109,

yuya gör- : yuya gör AD 29-6

¹ Bk. A von Gabain, *Türkçede fiil birleşmeleri*: TDAY 1953, s. 16-28

² Bk. Tahsin Banguoğlu, *AHTG*, s. 52, 71.

- baka gör-* : baka gör DV 304-11
ire gör- : hakkını boynundan ire gör HŞ 2373
vire gör- : hakkın vire gör HŞ 2373
yırta gör- : ârif iseñ yırta gör âr ü hayâ perdesin ŞD
 ŞD 160-13
süre gör- : süregör devran senüñdür ŞD 95-12
okıyu gör- : gice saçında kamer yüzine tan okıyu gör
 ŞD 74-7
uru gör- : sen sâza uru gör ŞD 103-7
yastanmayu gör- : devlet evi divârına yastanmayu gör ŞD
 13-12
turu gel- : turu geldi revân ol serv-i sîmîn HŞ 2155
sıgınu gel- : sana kim sıgınu gelse hoş dut anı DV 307-4
uğrayu gel- : uğrayu geldi pîr eşek nâgâh HR 110

b. *Çabukluk fiilleri (ta'cil, hâtif)*

376. Tâcil fiilleri *vir-* yardımcı fiili ile yapılır. Metnimizde fazla örnek yoktur.

- sunı vir-* : sakî sunı vir şarâb-ı unñâb ŞD 43-10

c. *Yaklaşma fiilleri (mukarebe, approximatif)*

377. Mukarebe fiilleri *yaz-* yardımcı ile yapılır, hareket ve oluşun vuku bulmağa yaklaştığını ifade eder. Metnimizde şu misâli vardır:
 ya mahv olam ya kamu şulesinde yana yazam ŞD 132-13

d. *İktidarî fiil (Possible)*

378. İktidarî fiil, *bil-* yardımcı fiili ile yapılır, menfisi için *u-* fiilinin menfi şekli kullanılır, gerundium eki ile *u-* arasına yardımcı ses gelmez, contraction neticesi *u-* düşer. Eski Osmanlıcada iktidarî fiilin menfisinde umumiyetle *-i*, *-i* gerundiumu kullanılmaktadır.

bil- ile

- turı bildi HŞ 1790, kona bildi HŞ 1790, döne bildi HŞ 1790
u- fiilinin menfisi ile

- aldayıma-* : dîn âdemini aldaymaz ŞD 17-13
ayrılama- : kazadan ayrılamaduk ŞD 188-7
bilime- : bilimez kankusuyla eyleye cenk HŞ 2245
buluma- : emân bulmadı şâdîsi gamdan HŞ 2196
bulama- : bulamaz anda vefâ ŞD 175-4

- bulıma-* : bulmaz ni‘met-i bî-haddüni ŞD 29-10, tevbe vü zühd ü salâh ile bulmadum felah ŞD 117-12, çün savmaya varduñ ü yârı bulıma-duñ ŞD 156-6
- diyüme-* : kimseye çü diyümezdi râzın HŞ 1914
- göreme-* : göremedi diyâr içinde deyyâr HŞ 1814
- ideme-* : tahammül idemeyüp şimdi can çeker ŞD 79-10, kaşı yayını cihan idemez iken dest-keş ŞD 155-10
- ilteme-* : velîkin iltemedüm anı başa DV 301-12
- ireme-* : iremez aña gerd-i inkılâb ŞD 3265, iremez sür‘atine vehm-i çâlâk HŞ 1074
- koşama-* : koşamaz hiç kuş Şebdîz ile baş HŞ 2111
- olıma-* : murâdından olmaduğın âgâh HŞ 2022, olı-mamışdı bu sûretden âgâh HŞ 1319

2. İsim grubu şeklinde birleşik fiiller

379. a. *Nominativ* halinde

ayak bas HŞ 1099, bağlansa kemer ömrüne n’ola ŞD 5-13, çeker kalem ŞD 27-10, baş çekenlerüñ AD 19-2, çeker âvâze HR 102, yüz çevürdüm HŞ 1836, baş çekse HR 120, keş çalar ŞD 26-12, dış biler ŞD 44-7, geri çek yürü HŞ 2269, yir kesdi gitdi HŞ 1228, yüz çevürdüm ŞD 134-1, yaş dökerdi HŞ 1386, bezm kurdu HŞ 1550, kan dökmüş idi HŞ 2184, düşmüşem garîb ŞD 74-11, sımaz ahdi HŞ 801, yüz döndürmeyeyüz HŞ 2305, salduñ bu mülke sâye HŞ 2107

380. b. *İyelik eki alan isimler* halinde

dilin tutdı HŞ 2369, içi yandığına HŞ 1290, gözi toldı HŞ 2102, tabındı canı HŞ 1332, acıyurak canı HR 109, yüregi sovumadı HR 107, eli ditrer HŞ 902, süd koşar ağzında HŞ 931

381. c. *Akkuzativ hâlinde*

aç gözüñi tâlib HŞ 1311, ŞD 109-3; açdı râzı HŞ 1394, gözün yumdı HŞ 2369, içmesün kañunı HŞ 931, komadı etegini ŞD 160-9, dir ussuñı ŞD 160-4, kısaldur ömri HŞ 1996, dilin depretmeye HŞ 1357, işi başarmağa HŞ 1099, alduñ sabr ü kararı HŞ 1093

382. d. Dativ hâlinde

ne derde uğrasam HŞ 1291, emeklerüm yile gitdi HŞ 1907, gele sohbetde vecde HŞ 1305, cûşa gelür ŞD 16-6, geçdüñ çü baht tah-tına ŞD 151-9, giremez gözüme ŞD 106-9, gönül ele getir AV 308-5, yile virdi ŞD 14-4, başa vurmaz HR 36, âhirine irgürürler AV 308-1, irüreler yasağa HŞ 903, iltürdi başa HŞ 1140, yirine yitdi HŞ 2288, düşürürler şehri şekke HŞ 1738, düşün ayağına 17-3, oda yağa ŞD 120-6, yire sal ŞD 160-13, istikbâle çıkdı HŞ 1791, başa çıkmadı AD 27-4, gönlin ele al HŞ 2254,

383. e. Lokativ halinde

tahayyürde kalmağıl ŞD 31-7, ahdde duram AD 24-5, ahd-i bozma AD 24-5,

384. f. Ablativ hâlinde

gider kendüzinden HŞ 1343, kendüden gider ŞD 100-3, gitdi özinden HŞ 1392, hadden geçdi ŞD 175-12, içinden geçürirdi HŞ 1914, vardı kendüzinden H Ş108 29 elden kadeh düşürmeyeler ŞD 183-7 düşdi dü cihan nakşı gözümden HŞ 1312, ŞD 109-4; gözden bırakdı ŞD 185-9